

U VREMENU NETRPELJIVIH. INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

Predgovor

Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina

„Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine” bila je tema rasprave na *Desničinih susretima 2012.*, kao što je to bila i na *Desničinih susretima 2011. godine*.¹ Identično pozivno pismo i zadržani iskušani način rada skupa nagovještavali su – u najboljem slučaju – potvrdu prethodno dosegnute problemske razine rasprave. Neuobičajeno velik broj prijava iz Hrvatske i drugih država-sljednica Jugoslavije te drugih europskih država, napose prijava mlađih istraživača vrlo različitih istraživačkih prioriteta, utjecao je na odluku Pripremnog odbora da otvori mogućnost prihvaćanja većeg broja izlaganja nego što je to u radu *Desničinih susreta* dotad bilo uvriježeno. Istovremeno se nastojalo osigurati nužne preduvjete za što je moguće kvalificiraniji kritički dijalog o ključnim temama praktično svih priopćenja. Iskustvo te rasprave nesumnjivo je doprinijelo tome da dio članaka u ovom zborniku bude bolje konceptualiziran nego što su to izvorno bila priopćenja. Međutim, stečeno iskustvo je velikim dijelom ostalo i kao obveza ili, bolje rečeno, poticaj da u ovaj zbornik bude unesena još jedna kvalitativna inovacija – opsežniji urednički predgovor. Mnogo je toga bilo rečeno na *Desničinih susretima 2012.* što ne bi trebalo ostati isključivo iskustvo samih sudionika.

Urednici su slijedom takva razmišljanja odlučili sažeti u predgovoru dio tih spoznaja slijedeći vlastita shvaćanja problemskih prioriteta. Pritom im je pomogla važna urednička „povlastica” – brojni naknadni dogovori s autorima članaka uvrštenih u zbornik. Ti dogovori nerijetko se nisu ograničavali samo na tehničke aspekte rada na rukopisima. Urednička su „povlastica” isto tako bile komunikacije s uistinu mnogobrojnim recenzentima, redovito dvoje njih za svaki članak. Sve je to skupa utjecalo na postupno sazrijevanje suuredničke potrebe da se vlastite spoznaje uobliče na način koji će u granicama osobnih viđenja ovom zborniku pokušati dati dodatnu vrijednost.

Referirajući na misao nedavno preminulog profesora Zorana Kravara, višegodišnjeg suradnika *Desničinih susreta*, da je Vladan Desnica na njima „kadšto predmet proučavanja, a kadšto katalizator”, treba reći da je ovom prilikom, za razliku od većine prethodnih, on

¹ Susreti su održani u Zadru, u dvorani Falkensteiner Club Funimation u Boriku, u petak i subotu, 14. i 15. rujna te u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, u nedjelju, 16. rujna i.g. Bili su to sedmi *Desničini susreti*, realizirani u suradnji Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Hrvatskog društva pisaca u Zagrebu, Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta” u Zagrebu te Društva za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića iz Zagreba. U Pripremnom odboru su bili asistent Branimir Janković, prof. dr. sc. Zvonko Kovač, prof. dr. sc. Krešimir Nemeč, prof. dr. sc. Drago Roksandić, Velimir Visković i Čedomir Višnjić. Supredsjedatelji su bili Zvonko Kovač i Drago Roksandić, tajnik Pripremnog odbora Branimir Janković te suradnica Tihana Petričević. Vidjeti: Drago ROKSANDIĆ – Branimir JANKOVIĆ (ur.), *Desničini susreti 2012.: Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine. Program radalsazeci*, Zagreb 2012.

ipak bio tek „katalizator”. Koliko god „Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine” bila jedna od ključnih tema za razumijevanje samog Desnice i njegova književnog opusa, o njemu je rijetko bilo riječi u iznesenim priopćenjima i raspravama. Međutim, kritičko propitivanje drugih osobnih intelektualnih iskustava u to doba stvaralo je obilje mogućnosti za referiranje i na Vladana Desnicu i na njegova djela.

To i jest bio razlog, pored ostalog, što su urednici odlučili zamoliti **Jadranku Brnčić** da se u članku *Problem etičkog angažmana u Desničinih Ljestvama Jakovljevim* vrati temeljnoj problematici drame spram koje su kritičari i književni povjesničari najčešće imali suzdržan odnos kao prema djelu koje „ne predstavlja, u smislu umjetničkih dosegâ, značajniji segment Desničina opusa” (Krešimir Nemeć).² Autoricu je zaintrigiralo pitanje u kakvu su međusobnom odnosu Desničina Jakov (Pećina) i istoimeni lik biblijske drame u Knjizi Postanka (usp. Post 32,32.). Pošla je od pretpostavke da se „upravo na njoj i na njezinim skrivenim slojevima gradi tenzija njegove drame”. Desničina drama otvara i propituje (ne) mogućnosti granica ratnog angažmana intelektualca u svijetu raspuklu „na dvije pole” te njegovih etičkih implikacija. Biblijski Jakov pritom Desnici otvara interpretacijske mogućnosti koje *Ljestvama Jakovljevim* daju univerzalni smisao:

Predložak sna je u Desnice prilika za širenje asocijativnih krugova, psiholoških, etičkih, filozofskih. „Prelamanjem radnje kroz san postiže se nova prostorna i vremenska dimenzija u kojoj je moguće da se likovi uvijek iznova preispituju”. Da je naratološki tijek u Desničinoj drami vođen linearnom logikom, tj. da je Jakov naprosto postao izdajicom ili, pak, shvatio koje su krajnje konzekvence njegovih stavova te se promijenio, ne bi bilo moguće iz teksta drame iščitavati tolike slojeve značenja. U vremenskom i logičnom pogledu u snu je riječ o mehanizmu pomicanja: nešto što je logički prethodilo doživljava se (ili postaje, upisuje se u strukturu) kao kasnije iskrivljavanje neke navodno „izvorne” priče. Elementarna matrica „rada sna” podrazumijeva razlikovanje između latentnog sna-misli i nesvjesne želje koja se artikulira u snu: u radu sna latentna misao je šifrirana, pomaknuta misao, ali upravo se samim tim pomicanjem artikulira druga nesvjesna misao. Činjenica da je Jakov sanjao jednu od mogućnosti, dopušta da sva pitanja ostanu otvorena. Jakov ostaje u „neodlučivu i tjeskobnu međuprostoru odjelotvorivanja i proradbe, bliskosti i udaljenosti, empatije i ironije – u neodređenu stanju identifikacijskog potraživanja”.

Inače, Desničino smještanje ključnih dijelova *Ljestava Jakovljevih* u san sugerira potrebu vratiti se njegovim više puta javno izrečenim croceanskim očitovanjima o svrsi umjetnosti:

(...) svrha umjetnosti je bar nešto naoko, sasvim malo i jednostavno: objektivizacija raznih (preraznih, i kontrarnih i kontradiktornih, i apsurdnih) ljudskih realiteta (kako tuđih tako i vlastitih piščevih), podrazumijevajući pod realnošću i „realnost” ljudskih snova i ognjica; i halucinacija itd. Kako vidite moj je pojam „realnosti” prilično širok, i tolerantan i gostoljubiv; van njegovog kruga ostajala bi više-manje samo *mistifikacija* ljudskih realiteta; ali sami fakat mistifikacije potpao bi opet, neminovno, pod njegovu domenu. (...) ³

Time se otvara pitanje mogućih drugačijih pristupa *Ljestvama Jakovljevim*. Nisu one, uvjetno rečeno, apartne u piščevu opusu i nisu nipošto ekskluzivni primjer njegova oči-

² Vidjeti drugačije mišljenje u: Helena PERIČIĆ, „Jezik ideologije i ideologija jezika u Desničinoj drami *Ljestve Jakovljeve*”, *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2011., 49.-61.

³ Grozdana OLUJIĆ-LEŠIĆ (razgovor vodila), „Upoznati, spoznati, proniknuti... Razgovor s Vladanom Desnicom”, u: Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo. Diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 55.-56.

tovanja vlastitog odnosa prema intelektualnom angažmanu u ratnim, egzistencijalno rubnim situacijama. Ključno je pitanje, međutim, nije li čitav njegov opus angažirani doprinos onome što on sam apostrofira kao izazov „doprinijeti vječitom cilju: očovječenju čovjeka”.

Povezujući Jakovljevu moralnu dilemu u Desničinoj interpretaciji s temom skupa, „naručene” su „sinteze” najvažnijih stavova intelektualaca prema ratu 1939.–1947. godine u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji. Nažalost, nije bilo moguće dogovoriti nikoga s hrvatske strane da se prihvati interpretacije hrvatske situacije u to doba.

Olivera Milosavljević prihvatila je uvijek proturječan izazov sintetiziranja teme *Srpski intelektualci i rat (1933–1941)* na vrlo visokom stupnju sažetosti. Učinila je to sa zavidnom erudicijom, zorno predočavajući i sažimajući mnoštvo intelektualnohistorijskih fenomena te referirajući na veći broj intelektualaca, više ili manje „tipičnih” za distinktivne intelektualne skupine u Srbiji, napose u Beogradu, u razdoblju od dolaska nacista na vlast u Njemačkoj, do – dakako, uvjetno rečeno – njihova ratnog dolaska na vlast u Srbiji odnosno Jugoslaviji. Zahvaljujući ovom članku, moguće je suočiti se s pitanjima koja iziskuju daljnja istraživanja.

Danas je očito sve teže reći tko su u navedenom razdoblju u Srbiji ili Hrvatskoj doista bili „intelektualci”, napose „elitni intelektualci”. Izazov nije ništa manji i zbog otvorenog pitanja tko su gdje u Kraljevini Jugoslaviji bili „srpski intelektualci” (analogno „hrvatski intelektualci”, „slovenski intelektualci” itd.). Otvoreno je i ključno pitanje kada je u historiji intelektualaca inače legitimno prijeći iz singulara u plural, od intelektualca k intelektualcima, k tome, s nacionalnom atribucijom. (Pitanje se, dakako, ne odnosi samo na ovaj članak nego i na sve druge priloge u kojima su ovi ili analogni pojmovi korišteni.) Dalje, istraživački postaje sve više sporno koliko su održive tipologizacije skupina intelektualaca u konkretnoj historijskoj situaciji prije svega na temelju ideologijskopolitičkih kvalifikativa, u ovom slučaju s ljevičarsko-komunističkom, demokratsko-liberalnom, konzervativnom i profašističko-desničarskom atribucijom. Teško je raspravljati o intelektualcima, a da se ponajprije ne raspravlja o njihovoj intelektualnoj kulturi. Ukoliko je pak riječ o političkoj praksi, intelektualna historija i napose historija intelektualaca tek će se morati sustavnije početi istraživački baviti problemima intelektualne političke kulture u „singularu” i „pluralu”. Personalizacija intelektualnih kultura nužno otkriva drugačije, čak i potpuno nove mogućnosti istraživanja pa i interpretiranja. Primjerice, otvoreno je pitanje kako u ratnoj, dakle, konfrontacijskoj situaciji na rubovima ljudske egzistencije istraživati intelektualno konvertitstvo, politički „setebandijerizam” s intelektualističkim „garnirunzima” itd.? Sva ova pitanja moguće je načelno postaviti, ponavljamo, prije svega zato što je autorica vrlo sugestivno uspjela predočiti dramatične razdjelnice među srpskom inteligencijom u godinama kada više nije bilo alibija da se ne zna kakve su realne implikacije bilo koje političke prakse odnosno bilo kakva angažmana, napose intelektualnog angažmana.

Velik dio pitanja postavljenih u vezi s člankom Olivera Milosavljević nameće se i u vezi s člankom **Bože Repea** *Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svetskog rata*, koji je također prihvatio izazov vrlo visoke razine problemskog sintetiziranja svoje teme. Sve političke tendencije u Sloveniji imale su „svoje” intelektualce tako da je sudeći prema sadržaju članka teško govoriti o „slovenskoj inteligenciji” uoči Drugoga svetskog rata kao prepoznatljivoj društvenoj skupini, neovisno o njihovim individualnim i kolektivnim političkim opredjeljenjima i djelovanju. Međutim, dok je slovenski politički katolicizam, sve do početka Rata, postojano i neovisno o oscilacijama od 1920-ih godina nadalje, konstituirao većinsku političku orijentaciju u Sloveniji, druga, manjinska, ali utje-

cajna liberalna politička orijentacija postupno je slabila u 1930-im godinama. Nasuprot njima objema postupno je jačala – s osjetnim oscilacijama, velikim dijelom uvjetovanima kontradiktornim pomacima u politici Kominterne – komunistička orijentacija u slovenskom društvu. Komunistička partija Slovenije bila je osnovana 1937. godine u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, dakle, nacionalno subjektivizirana, dok je, s druge strane, građanska slovenska politika bila u biti potpuno isključena iz hrvatsko-srpskog „narodnog sporazuma” 1939. godine. Time je nacionalni kredibilitet slovenskih komunista nesumnjivo rastao u vrijeme kada su i fašistička Italija i Treći Reich bili na slovenskim/jugoslavenkim granicama. Skupine liberalne ljevice – velikim dijelom sastavljene od intelektualaca različitih „profilacija”, od aktivnih katolika do agnostika i ateista – već prije rata postupno su se približavale komunistima, stvarajući pretpostavke za antifašističku koncentraciju s prevlašću komunista (*Osvobodilna fronta*). *Slovenec*, vodeće katoličko političko glasilo u Sloveniji, proročanski je 1936. godine anticipiralo promjene u slovenskom društvu u perspektivi sljedećeg desetljeća u vrijeme kada je građanski rat u Španjolskoj već bio ojačao euforični antikomunizam i u Sloveniji:

Jedini koji se, pored katolicizma, bori za budućnost jeste komunizam. Komunizam je kroz svoj rad dobio toliko različitih oblika da ga je bilo teško i prepoznati, a najnoviji oblik, narodni front, pojavio se i kod Slovenaca. Danas je moguće samo dvoje: ili će budućnost biti katolička, ili komunistička.

Nacifikacija njemačke manjine u Sloveniji poslije 1933., a naročito poslije 1938. godine (*Anschluss*), koja je nailazila na mnogo veći otpor u cijelome slovenskom političkom spektru s desna na lijevo nego na srpskoj i hrvatskoj strani, također je doprinosila jačanju utjecaja slovenskih komunista.

Šteta je što ovaj vrlo instruktivni članak ne ulazi u eksplicitnije propitivanje intelektualnih doprinosa promjenama u slovenskoj političkoj kulturi i politici u razdoblju povijesnih prekretnica u slovenskom društvu.

U svome članku *Između ratnog Beograda i „radnih” logora Nemačke: Branko Lazarević i Stanislav Vinaver* **Sava Damjanov** propituje uveliko oprečna ratna iskustva dvojice važnih aktera srpskog modernizma Branka Lazarevića (25. studenoga 1883. – 6. listopada 1968.) i Stanislava Vinavera (1. ožujka 1891. – 1. kolovoza 1955.), prije svega na temelju njihovih objavljenih dnevničkih zapisa, Vinaverovih *Godina poniženja i borbe* (Beograd, 1945.) i Lazarevićeva posthumno objavljena *Dnevnika jednoga nikoga* (Beograd, 2007.). U mnoštvu britkih autorovih opservacija ovom prilikom čini nam se umjesnim referirati na Vinaverovo ratno iskustvo u njemačkom oficirskom koncentracijskom logoru. Vinaver je i u logoru ostao stvaralac. On nije bio u „unutrašnjoj emigraciji” nego – za razliku od Lazarevića u okupiranom Beogradu – u zatočeničkom „otporu”, koji se manifestirao i kao „unutrašnji”, kreativni, ali i kao „vanjski”, tj. kao nepristajanje na degradacije, sve do anihilacije, koje su bile planirani smisao logorskog režima. Šokantna su Vinaverova svjedočenja o logorskoj autodegradaciji, čak moralnom samouništenju brojnih njegovih suzatočenika, rezervnih oficira, redovito višeg i visokog obrazovanja. „Hijerarhizirali” su se obrnuto proporcionalnom logikom („što više obrazovanje, to niži moralni i uopšte ljudski pad”): „(...) ‘svoji’ su bili gori okupatori od nemačkih okupatora, koji je čak sa nevericom gledao na takvu degradaciju školovanih oficira i intelektualaca iz rezervnog sastava vojske”.

Lazarević je u okupiranom Beogradu, za razliku od Vinavera u njemačkom logoru, postojano rezignirao: „(...) rezignacija sa kojom posmatra ljude, čak i bivše prijatelje i kolege, usred ratnih bespuća, nije tek lične prirode, ona je pre gađenje nad ljudskim bićem kao fenomenom!” Otvoreno je pitanje, slijedom *Ljestava Jakovljevih*, koliko je ratno gađenje za Lazarevića bilo alibi koji ga je autolegitimirao da ne sudjeluje u bilo kakvu otporu nečemu što je i za njega samog u ishodištu bilo degradirajuće. Damjanov opravdano upozorava da se ratne „različitosti” između Lazarevića i Vinavera moraju uspoređivati i s razlikama u njihovim tadašnjim očekivanjima od svijeta „poslije rata”:

Ako je za obojicu sam rat svojevrsni silazak u Had, onda izlazak u Čistilište i katarza nisu isti: ostajući dosledan antikomunista, Lazarević vodi svoje dnevnikove sve do hapšenja (krajem četrdesetih godina 20. veka), dok Vinaver pokušava već od 1945. da se uklopi u mirnodopski establišment – pre svega onaj književni.

Vinaver je na svoj inortodoksni način bio čovjek koji je – obogaćen ratnim iskustvom – u budućnosti vlastite zemlje isključivao mogućnost „povratka na staro”. Time se radikalno razlikovao od Lazarevića, koji se grozio „vinaverovski” shvaćene budućnosti, isto toliko, ako ne i više od okupacijskih sunovraćanja.

Mateusz Sokulski, doktorand na Institutu za povijest Sveučilišta u Wrocławu, autor je članka *Sudbine Poljaka u Sovjetskom Savezu tijekom Drugoga svjetskog rata (Slučajevi Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Józefa Czapskog – pripadnika kruga pariške Kulture)*. To je prvi u nizu članaka u ovom zborniku o ratnim intelektualnohistorijskim problematikama izvan južnoslavenskog prostora. U modernoj poljskoj kulturnoj povijesti Gustaw Herling-Grudziński (20. svibnja 1919. – 4. srpnja 2000.) i Józef Czapski (3. travnja 1896. – 12. siječnja 1993.) spadaju među one vrhunske poljske intelektualce čije je stvaralaštvo istovremeno duboko prožeto ratnim tragizmom i borbenim vitalizmom, koji nije jenjavao ni u jednom razdoblju njihovih života. Obojica su bili visoko rangirani u poljskoj armiji generala Andersa, koja je nakon 1942. godine bila formirana u Sovjetskom Savezu, da bi se kasnije pridružila Angloamerikancima i, pored ostalog, sudjelovala u bitci za Italiju.

Herling-Grudziński postao je međunarodno poznat kao poljski politički emigrant nakon što je u hladnoratovskom Londonu 1950. godine tiskana njegova knjiga *A World Apart* o osobnom iskustvu preživljavanja u sovjetskim gulazima od 1940. do 1942. godine. Predgovor Bertranda Russella jamčio je čitateljima da im se ne nudi hladnoratovsku knjigu. Herling-Grudziński, bitno je naglasiti, nije bio čovjek koji bi vlastitu nesreću unovčavao u svijetu, daleko od vlastite zemlje. Kao dvadesetogodišnji student poljske književnosti na Sveučilištu u Varšavi bio je jedan od utemeljitelja pokreta otpora PLAN u dvojno okupiranoj Poljskoj, poduzetan i hrabar borac i na njemačkoj i na sovjetskoj strani. Uhapsio ga je NKVD i zatočio kao posebno opasnog. Preživio je gulaška iskušenja, velikim dijelom zahvaljujući samosvjesnoj hrabrosti ali, možda još i više, svojoj intelektualnoj imaginaciji, umijeću orijentiranja u svijetu onkraj ljudskih i kulturnih vrijednosti s kojima se on sam identificirao. Bio je jedan od suutemeljitelja i suurednika kasnije kulturnog poljskog emigrantskog časopisa *Kultura* (Napulj, 1947.).

Jedan od ključnih aktera *Kulture* bio je i Czapski, podrijetlom aristokrat, čovjek iznimne kulture i artistskih kvaliteta, ali i ratničkog nagona. Svoj je život proživio diljem Europe, uključujući i Rusiju odnosno Sovjetski Savez, u oba svjetska rata. (Kao mladić bio je i ruski kadet.) Njegov život, kao i životi brojnih drugih Poljaka u 20. stoljeću, prožet je poljsko-

ruskim odnosno poljsko-sovjetskim „fatalnostima”. Kao čovjek koji je u mladosti sazrio u ruskom miljeu, opredijelivši se za samostanu poljsku državu u vrijeme raspada ruskog imperija i poljsko-sovjetskog rata, u oba je slučaja bio zadužen tragati za poljskim časnicima izgubljenima u ruskim/sovjetskim „bespućima”. Njegovi *Wspomnienia starobielskie* (Sjećanja na Starobjelsk, 1944.) i *Na nieludzkiej ziemi* (Na neljudskoj zemlji, 1949.) djela su koja su mu istovremeno snagom izvornog svjedočenja i artističke artikulacije osobnog iskustva osigurala međunarodnu ljudsku, intelektualnu i artističku prepoznatljivost.

Autor je uspio na sugestivan način predočiti temeljnu problematiku ratnog intelektualnog angažmana u kojoj se individualni tragizam prožima s nacionalnim, ali, istovremeno, u kojoj se individualni, nacionalno osviješteni vitalizam u konfrontaciji s kulturno „drugim” (Rusi, Sovjeti) pretvara u univerzalno prepoznatljive ljudske poruke.

Bojan Đorđević u članku *Intelektualci u ratu i okupaciji: smisao angažmana* upozorio je na činjenicu da su se srpski (autor dodaje i drugi jugoslavenski) intelektualci „demokratske provenijencije” u godinama uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata sve manje očitovali o ratu što je rat više bjesnio:

Razmišljanja su se svodila na moralistička i često metafizička rasuđivanja o pogubnosti rata i prokletstvu čovekove prirode, ako već nisu bila puko svrstavanje uz jednu od zaraćenih strana. Naravno, nije malo bilo ni primera intelektualnog eskapizma, onog famoznog kandidovskog „obdelavanja svog vrta”.

Mogli bismo dodati da nije bio u pitanju takav odnos samo prema Drugom svjetskom ratu nego i prema svemu što mu je prethodilo, poput Španjolskog rata, Münchenskog sporazuma, *Anschlussa*, pakta Ribbentrop-Molotov itd. Dešavalo se mnogo toga spram čega je teško bilo biti „neutralan”. Ipak, oni koji su inkarnirali „demokratsku političku kulturu” isuviše su često bili upravo takvi – „neutralni”. Što je još važnije, puzajuća fašizacija zbivala se u Kraljevini Jugoslaviji, a da je tome jedva bilo aktivnoga demokratskog otpora. Nemoguće je bilo sve to previđati bez dalekosežnih posljedica u Kraljevini Jugoslaviji. Time se otvara ključno pitanje: Što bi to uopće mogli biti „intelektualci demokratske provenijencije”? Čak i ako se prihvati taj pojam – kada je riječ o usporedbama srpskih intelektualaca „demokratske provenijencije” s „drugima” u Kraljevini Jugoslaviji odnosno u zemljama različitih okupacijskih i kolaboracijskih statusa – teško je bilo što uopćavati. Sporno je koliko je operabilan. Već sami srpski intelektualci izvan Beograda, primjerice u Novom Sadu, da ne govorimo o onima u bilo kojem gradu na području Nezavisne Države Hrvatske, našli su se u vrlo različitim položajima pa bi im se nerijetko i Lazarevićev okupirani, kolaboracijski Beograd mogao pričinjati kao „raj zemaljski” u usporedbi s paklom Jadovna ili Jasenovca. Moglo bi se na slične načine tipologizirati statute intelektualaca drugih nacionalnosti.

Još jedna autorova analitička opservacija zaslužuje posebnu pozornost:

U složenim uslovima prekomponovanja i dekomponovanja jugoslovenske države, intelektualci su u velikom broju učestvovali u međunacionalnim raspravama. Po svemu izgleda da su od jeseni 1939. do proleća 1941. godine mnogo više promišljali nacionalna pitanja nego pitanja rata i morala. Tako je to išlo sve dok Aprilski rat, težak poraz, raspad Jugoslavije i okupacija zemlje, nisu oduzeli smisao dotadašnjem – ma kakvom – intelektualnom angažmanu.

Implicitna ili eksplicitna kolaboracija s okupatorima time se za brojne srpske intelektualce „demokratske provenijencije” nametnula kao manje ili više neupitan izbor, neovisno o

tome što je takav izbor pretpostavljao i sekularni konceptualni pa i praktični uzmak u srpskoj intelektualnoj kulturi, jasnije rečeno, praktično odricanje od moderne srpske kulture, prema nacističkim klijentelističkim obrascima:

U intelektualcima koji su prišli Nedićevom režimu i odlučili se za saradnju sa okupatorima nije bilo nikakvih dilema. Za njih se sav smisao angažmana (ako se on uopšte može nazvati intelektualnim) svodio na označavanje tobožnjih glavnih „krivaca” za propast – a to su bili „judeo-masoni”, demokratija, boljševizam i Jugoslavija. Za njih, dakle, nije bilo teško da potpuno suprotne filozofije i ideologije „ujedine” u tobožnjoj zaveri protiv „nove Evrope”, pa i protiv srpskoga naroda, a sve u duhu ogoljene nacističke propagande.

Autor je mišljenja da je glavno izvorište povijesne dezorijentacije intelektualaca „demokratske provenijencije” bio opsesivni antikomunizam („... treba jasno reći da je sve do otpočinjanja Drugog svetskog rata komunizam među intelektualcima shvatan kao ista (ako ne i veća) opasnost kao i fašizam”). Umjesto da zagovaraju demokratske alternative, ovi su intelektualci sebe pretvarali u mentalne zatočenike političkih i kulturnih radikalizama, sa svim posljedicama koje je to neizbježno impliciralo 1941., ali i 1945. godine.

Miranda Levanat-Peričić u zaključku svog članka *Fotezov prijevod Njemečkova romana Đavo govori španjolski (1940.) naspram njegovih putopisa iz Theatralia (1944.)* suočila nas je sa spoznajom da se o intelektualnom angažmanu i ratu 1939.–1947. godine ne može raspravljati u međusobno isključivim ideologijskopolitičkim kategorijama. Posebna je vrijednost rada komparativna imagološka interpretacija fikcionalnog i nefikcionalnog teksta s konkretnim historijskim kontekstualizacijama.

Životopisi Zdenčka Njemečka (19. veljače 1894. – 5. srpnja 1957.) i Marka Foteza (31. siječnja 1915. – 3. prosinca 1976.) izmiču, svaki na svoj način, bilo kakvom redukcionizmu i „neprekinutim nitima”. Njemečkov su život markirala iskustva dvaju svjetskih ratova i jednoga građanskog (španjolskog) te mnoštvo međunarodnih – prije Drugoga svjetskog rata diplomatskih, a poslije istog rata političkoemigrantskih – ljudskih i stvaralačkih iskustava. Literarni i teatarski *Wunderkind* Marko Fotez, zagrebačko dijete iz Prvoga svjetskog rata, s aprobiranim doktoratom o Stjepanu Miletiću iz 1942. godine i mnoštvom ratnih kazališnih i književnih ostvarenja i kazališnih iskustava iz Italije i Njemačke, zašutio je 1945. godine, da bi se postupno nakon 1951. godine počeo javljati iz Beograda, gdje je sve do svoje smrti živio sa svojom zagrebačkom teatarskom i životnom ljubavi, Marijom Crnobori, koja je od 1948. godine do kraja radnog vijeka bila diva Jugoslovenskoga dramskog pozorišta. Fotez je u međuvremenu zaslužio rekuperirao i svoje danas nezamjenjivo mjesto u hrvatskom kazalištu, napose kao jedan od onih koji su kreirali Dubrovačke ljetne igre i superiorno rekreirali dubrovačku i drugu, posebno ranonovovjekovnu, hrvatsku teatarsku baštinu.

Svaki na svoj način bili su intelektualni zarobljenici europskih kulturnih paradoksa, koje je autorica na temelju dvaju spomenutih književnih predložaka vrlo sugestivno dekonstruirala i došla do uznemirujućeg zaključka koji nas mora činiti skeptičnim prema bilo kakvu olakom atribuiranju kada je riječ o intelektualnom angažmanu. Osjećamo potrebu citirati ga:

Ulomci iz salcburškog dnevnika koje nam je prenio Fotez jasno su upozorenje pogroma koji će uslijediti, dok diskurs o Drugima u Njemečkovu romanu predstavlja tradicijom i čistoćom rase opsjednutu Europu, dislociranu u Kataloniji, koja je u danom povijesnom

trenutku žrtva Španjolskog građanskog rata, no kako je uloga žrtve i agresora u povijesti reverzibilna, žrtva i agresor iznenađujuće često njeguju isti diskurs. Otpornost toga diskursa očigledna je zasluga određenih tvrdokornih stereotipova koje je iznjedrila tradicionalna, patrijarhalna Europa i obnavljala pri svakom susretu s Drugima. Eurocentrizam je prilagodljiv svim nacionalnim reprezentacijama jer proizlazi iz definiranja vlastitog identiteta kroz pripadnost narodu koji je smješten u središtu, a tako sebe vide svi Europljani. Nacistička retorika samo je ekstreman oblik istoga svjetonazora. Bez obzira na to, neugodna je spoznaja da diskurs utemeljen na rasističkom esencijaliziranju i diskriminatornim nacionalnim imagemima nije bio ekskluzivno pravo fašizma čak ni u vrijeme fašizma, da je i tada postojao mimo njega, te se nažalost održao i nakon sloma Trećeg Reicha. (...).

Marina Jemrić u članku *Lirski protest Julija Benešića* otvorila je intrigantno pitanje paralelnih života intelektualaca u okupacijsko-kolaboracijskim uvjetima. Julije Benešić (1. ožujka 1883. – 19. prosinca 1957.) nezaobilazno je ime u hrvatskoj kulturnoj povijesti 20. stoljeća. U vrijeme kada je u Kraljevini Jugoslaviji izbio rat bio je već u starijoj dobi, daka-ko, imajući na umu koliko je tada obično trajao ljudski vijek. Čovjek od pera, ali i čovjek bez budućnosti u ustaškom poretku, možda je želio iskoristiti priliku da stvori ono što je inače nosio u sebi, držeći da time ostaje vjeran svojim izvorišnim kulturnim inspiracijama i ne pomišljajući da bi zbog toga ikada ikome trebao odgovarati. S druge strane, intelektualac klasičnoga „liberalnog kova”, ljudski i društveno osjetljiv čovjek, Benešić ne bi bio to što je bio da svoj otpor „novom poretku” nije iskazivao na jedini način koji je mogao suvereno kontrolirati – spisateljski odnosno poetski. Tako i nastaje „kanconijer” koji bi ga možda stajao glave da su ustaške vlasti saznale za njega, ali koji, s druge strane, nikada u to doba, s „druge strane” ne bi mogao biti shvaćen kao akt antifašističkog otpora. Čak ni kada je riječ o stihovima poput: „Ne znam, hoće li od metka / revolverskog il od puške / svršit i moj individuum”. Danas sasvim drugačije doživljavamo i sljedeće stihove iz istog „kanconijera”: „Strijeljano danas pedeset / intelektualnih začetnika / i razbojnika dva. / U Nezavisnosti tako. (...) – ‘Sad nema više panslavizma!’ / Da, sad je slavlje sadizma: do koljena krv, u lice nam prska, / sramota, laž, žig divljaštva, barbarstva, / grabež, razbojstvo, prljave krađe, / misao o slozi veleizdaja drska. / A sloga s kim? / – ‘Bratski su narod vam sada Slovaci.’ / Nebratski – Rusi, Česi, Poljaci.”

Mogući su i drugačiji pristupi ovom „kanconijeru”. Benešić nije bio *fighter*, ali je intelektualno, stvaralački odavno bio vrlo uočljiv čovjek u hrvatskoj kulturi i teško da je itko očekivao da će on 1941. godine stubokom mijenjati svoj svjetonazor, prilagođavati se situaciji itd. S druge strane, on ipak nije bio Krleža da bi za ustaške vlasti mogao biti dovoljno atraktivan. Ostavljena mu je bila „siva zona”, predjeli nesigurnosti, zapitanosti, frustracije itd. *Fili* je bilo Benešićevo vrlo kreativno „autobiografsko pismo”, ali prije svega njegovo, intimističko i time u biti marginalno za sve one koji su na različite načine propitivali iskustvo Drugoga svjetskog rata, od Šegedina nadalje. Držimo da je to glavni razlog što poslije 1945. godine nije bilo interesa za ovo Benešićevo djelo. Vrsni hrvatski pisci nonkonformistički su otvarali pitanja vlastite ratne „kulture sjećanja” već 1948., 1949., 1950. godine. Doista nisu imali razloga svjesno prešućivati Benešića kada su i sami pisali mnogo provokativnije tekstove. Zanimljivo je da Miroslav Krleža, koji je „štitio” mnoštvo ljudi u svibnju i lipnju 1945. godine, očito u dogovoru s partijskim moćnicima (vjerojatno s Ivanom (Stevom) Krajačićem odnosno Josipom Brozom Titom), nije pokazivao nikakav poseban interes za Benešića – koliko je poznato – iako su odavno bili u dobrim odnosima. Benešićevo je vrijeme bilo prošlo. On sam je to najbolje znao.

Petar Macut je člankom *Julije Makanec kao duhovni odgojitelj Ustaške mladeži* ušao u još uvijek uvelike neistraženo područje ustaške intelektualne historije. Julije Makanec (19. rujna 1904. – 7. lipnja 1945.) nesumnjivo je jedan od boljih povoda za takvu raspravu. Obavještavajući se o njemu iz jednih izvora moguće je stvoriti predodžbu o više ili manje solidnom filozofskom piscu (*Razvoj državne misli od Platona do Hegela* (1943.) ili posthumno *Uvod u filozofiju povijesti* (1993.)). *Komunistički značaj partizanstva* (1944.) već je bila druga vrsta njegova štiva, kakva je Makanec objavljivao u mnoštvu inačica od 1941. do 1945. godine kao ustaški dužnosnik na različitim hijerarhijskim razinama. Intelektualna „rehabilitacija” Julija Makanca, započeta 1990-ih godina, a fokusirana na njegov filozofijski opus, u pravilu ignorira njegovu političku praksu, kako u HSS-u, tako i u ustaškom pokretu. Darko Bekić piše u vezi s Makancem sljedeće:

Dobar dio budućeg obračuna kuhao se baš u bjelovarskoj gimnaziji. Burni politički događaji što su se nazirali na horizontu ubrzavali su političku diferencijaciju i među učenicima i među nastavnicima. Sukobi između profesora postajali su svakodnevna stvar, pa je direktor škole Blaž Rukavina o tome morao pisati prosvjetnim vlastima u Zagrebu: *U nastavničkom zboru bjelovarske Gimnazije postoje dva tabora, hrvatski i protuhrvatski, u svakom po 11 lica.* U tim profesorskim prepirkama prednjače frankovci, koje predvodi prof. Sentinela, ali uz njega stoji budući direktor i prvi ustaški gradonačelnik (a poslije i ministar prosvjete u Paveličevoj vladi!), Julije Makanec. Nije daleko od pameti da je on – dobro znajući politička uvjerenja svojih učenika, pa tako i braće Bakić – već tada znao koga treba hapsiti i likvidirati.⁴

Kao bjelovarski gradonačelnik 1941. godine, s treće strane, akter je „bjelovarskog ustanaka” 8. travnja 1941. godine, ali i odmah potom samoinicijativnog proglašenja „uskrnuća hrvatske države”. Može biti upitno tko je sve odgovoran za odluku o uvođenju obvezatnih crvenih traka s natpisom „Srbini – Serbi”. Upitno je kakva je bila njegova uloga u prvom masovnom ratnom zločinu nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Gudovcu pokraj Bjelovara 28. travnja 1941. godine. Neupitno je jedino to da su bjelovarske ustaše kao i sve snage koje su više ili manje bile pod njihovom kontrolom bili „avangardni” u anticipiranju svega onog što će uslijediti u cijeloj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. (Još nešto Bjelovar 1941. godine čini različitim od niza drugih gradova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Srpskopравoslavna crkva sv. Trojice u gradu nije uništena za razliku od brojnih drugih pravoslavnih gradskih crkava.) Time intelektualni akceleracijski aspekti postaju važnijima, isto tako kao i njihovi akteri.

Rad Petra Macuta legitimno je drugačije fokusiran. Riječ je o istraživanjima koja nedostaju. Otvaraju se i nova pitanja: Kako povezati „duhovnog odgojitelja” Ustaške mladeži s filozofom, a kako njegovu haesesovsku ideologiju s ustaškom? Zasad ostaju otvorena.

Aleksandar Stojanović u članku *Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944): između nacionalizma, nacizma i komunizma*, raspravljajući o Milošu Trivuncu implicitno je otvorio mnoštvo pitanja koja uvelike i daju smisao *Desničinih susretima*, a to su ponajprije tragedije intelektualaca u povijesti južnoslavenskih i jugoistočnoeuropskih naroda u 19. i 20. stoljeću. Suočavajući se s činjenicom o Trivunčevoj egzekuciji u stilu „prijevak suda”, nemoguće je previdjeti autorove argumente u prilog tezi da profesor Trivunac,

⁴ Darko BEKIĆ, *Vojin Bakić ili kratka povijest Kiposlavijske*, Zagreb 2006., 30.-31.

germanist europskog stila u svom vremenu nije bio ni germanofil, a još manje pronacist. Spomenuti argumenti zavređuju „dubinsko propitivanje”. Prvo:

To se najjasnije uočava u njegovoj knjizi *O Nemačima* (izdatoj u Zemunu 1912. godine), u kojoj Trivunac hvali kulturne i civilizacijske domete nemačkog naroda kao i njegovu visoku radnu etiku, ali kritikuje nemački imperijalizam i militantnu komponentu nemačkog nacionalnog karaktera. Štaviše, u pomenutoj knjizi Trivunac je praktično predskazao rat koji će izbiti 1914. godine.

Potom:

U okviru izveštaja „Nauka i književnost u današnjoj Nemačkoj” objavljenog u okviru hronike *Stranog pregleda* Trivunac je oštro osudio progon jevrejskih i nenacionalističkih naučnika i umetnika u Nemačkoj, ističući da je ovu zemlju „zapljusnuo jedan ogroman talas nacionalne isključivosti” od koga je „osetno postradala nemačka nauka”. On je ispravno uočio da atak na slobodoumne intelektualce nije bio samo progon Jevreja na rasnoj osnovi, već da je u suštini predstavljao napad na „duh međunarodne saradnje, čovečnost, Geteov humanitet”.

Šteta što na sličan način u ovom članku nije propitan Trivunčev nepomirljivi antikomunizam, koji ga je na Univerzitetu u Beogradu – koji je što se studenata 1930-ih godina tiče značajnim svojim dijelom bio „crveni univerzitet” – konfrontirao s mnogima čiji su životi nerijetko tragično završili pojedinačno čak i prije, a masovno poslije 1941. godine.

Moša Pijade, govoreći na I. kongresu kulturnih i javnih radnika Hrvatske u Topuskom, 25./26. lipnja 1944. godine, pred gusto ispunjenom dvoranom termalnog lječilišta, u ime „srpskih javnih radnika” (M. Iveković), nije mogao odoljeti da ne kontrastira dvije slike:

Drugovi i drugarice, kulturni radnici Hrvati i Srbi, želim da ovaj vaš kongres prvi ove vrste u trećoj godini našeg velikog oslobodilačkog rata, pozdravim u ime srbskih (sic!) umjetnika i novinara. Ne mogu da kažem, da iza mene, iza moga pozdrava stoje gusti redovi ni slikara, ni kipara, ni novinara. Kao što je i pre rata u Beogradu u centru Srbije i kao što je i tada samo vrlo mali deo umjetnika i novinara, kao što je tada vrlo mali deo osjećao sa narodom i za narod, a ogromna većina ostala tupa u svojim osjećanjima. /Tako je! Aplauz/. Takvu je sliku pružao Beograd i u ovom ratu. Mali broj onih, koji su pre rata znali gdje im je mjesto, našli su to mjesto, uzeli su oružje u ruke i pošli u šumu. Od tog malog broja na životu je danas sasvim mali broj. Izginulo se. Nešto je izginulo kao borci s puškom na našim slavnim bojištima, nešto je pobijeno u zatvorima Gestapoa, koji su produženje stare beogradske glavnjače sa istim onim zlikovcima, koji su bili zlikovci i dželati i pod starom Jugoslavijom u istoj toj glavnjači.⁵

Akter i svjedok nepomirljivih političkih konfrontacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji, njihove jezive ljudske cijene te jedan od političkih zatočenika s najdužim „stažom” u Kraljevini Jugoslaviji, Pijade je u svome gorčinom ispunjenom govoru – održanu četiri mjeseca prije oslobođenja Beograda – nagovijestio što bi se moglo zbiti s onima koje su beogradski i srpski komunisti koji su preživjeli smatrali odgovornima za sve ono što nisu opraštali, bilo da je riječ o zblanjanima prije ili poslije 1941. godine. Danas, sedam-

⁵ „Stenografski zapisnik I. KONGRESA KULTURNIH I JAVNIH RADNIKA HRVATSKE održanog na oslobođenom teritoriju”. Hrvatski državni arhiv, ZAVNOH II, Propagandni odjel (Odjel informacija) 1944, VI mjesec, kut. 30 – 206, br. 2955.

desetak godina kasnije, neupitan je besmisao revolucionarne retorizije 1944./1945. godine, čak i sa stajališta bilo kakva političkog utilitarizma, „borbe za vlast”, naročito kada su u pitanju ljudi poput profesora Miloša Trivunca. (Nažalost, to iskustvo mnoge u Jugoslaviji nije ništa podučilo, kao što svjedoče tragedije njezina ratnog raspada od 1991. do 1995. godine pa i kasnije, 1999. godine.)

Ljubinka Trgovčević je svojim dugogodišnjim istraživanjima „planirane elite” u Srbiji otvorila prostor za pitanje koje u perspektivi 19. i 20. stoljeća zavređuje komparativnohistorijsku studiju. U povijesti svih južnoslavenskih i jugoistočnoeuropskih naroda jedna od najvećih tragedija je tragedija stvaranja i uništavanja vlastitih intelektualnih elita. Pritom su ovi narodi jedni drugima i pomagali i odmagali, jedni drugima štitili izopćene, ali, možda još i češće, uništavali ili, u najmanju ruku, sprečavali razvitak „konkurentskih” intelektualnih elita. Centralno je pitanje ipak kada, kako i koliko su pojedini narodi sami uništavali ono što su stvarali, kada je o vlastitim intelektualcima riječ. (Suvišno je reći da ovdje nije riječ ni o kakvu esencijalističkom ili pak organicističkom poimanju naroda.)

Martina Bitunjac u članku *Marija Radić i Mira Košutić: intelektualke u političkoj misiji* vraća nas poznatim, ali istraživački i dalje otvorenim pitanjima povijesti obitelji Stjepana Radića, ograničavajući se na aspekte rodne povijesti i fokusirajući se na Radićevu suprugu, Mariju Radić, rođ. Dvořák i kćerku Miru, udanu za Augusta Košutića, jednoga od dugogodišnjih čelnika HSS-a. Člankom je postavljen problem supruga političkih aktera koje su same javno djelatne, ali na rodno distinktivan način – „na pozornici” i „iza pozornice” te rodno posvećene ciljevima koje ipak definiraju njihovi supruzi. S druge strane, djelatnosti Marije Radić nakon ubojstva supruga, kao i Mire Košutić u vrijeme prisilne odsutnosti njezina supruga, kada i jedna i druga, samostalno ili više-manje usuglašeno odlučuju o javnim poslovima te javno djeluju, zbivaju se u silno promjenljivim kontekstima, što uključuje potrebu za mnogo slojevitijim pristupima i izoštrenijim metodama od biografskih, makar i s pomakom prema historiji politički angažiranih intelektualki.

Alberto Becherelli, autor članka *Hrvatska historija, jezik i kultura u izvještaju talijanskog konzula Brune Zuculina (1943)*, mlađi je talijanski povjesničar koji je svojom doktorskom disertacijom *Italia e Stato Indipendente Croato (1941–1943)* (Roma, 2012.) izazvao stručnu pozornost minucioznošću svoga kritičkog arhivističkog provjeravanja mnoštva više ili manje ustaljenih predodžbi o odnosima između fašističke Italije i Nezavisne Države Hrvatske. Autor je radeći na disertaciji pronašao nepoznati Zuculinov memoar o Hrvatskoj i Hrvatima u prošlosti i suvremenosti, napisan izgleda u vrijeme kada je već bilo izvjesno da se bliži kraj Mussolinijeve Italije, ali kada još uvijek nije bilo jasno kakva će biti Italija poslije Mussolinija, tj. u čemu će biti zemlja kontinuiteta, a u čemu zemlja diskontinuiteta. Ovaj opsežni dokument nastao je s ciljem da u povijesnoj perspektivi redefinira talijansko-hrvatske odnose, posebno mogućnosti njihova budućeg razvoja. U tome je autor memoara, mišljenja smo, bio slabe „sreće” jer je s jedne strane nastojao što je moguće više izaći u susret ustaškim shvaćanjima hrvatske povijesti (uključujući gotsku teoriju), a s druge u suštini fašističkim talijanskim, duboko ukorijenjenim u tradicionalne stereotype o istočnoj obali Jadranskog mora u talijanocentričkoj perspektivi. Iako neka važna pitanja konkretnohistorijske kontekstualizacije ovog dokumenta ostaju otvorena, intertekstualna analiza mogla bi otkriti gustu mrežu inter- i transkulturnih aproprijacija u krajnje desničarskim konstrukcijama „sebe” i „drugog”.

Članak **Snježane Koren** *Drugi svjetski rat u člancima i govorima Josipa Broza Tita (1940.–1948.)* načinom postavljanja istraživačkog pitanja te problemski artikuliranom is-

crpnošću tekstualne analize vrlo je poticajan za svakoga tko ima genuini interes za cezuru 1941./1945. godine u povijesti naroda Jugoslavije. Inspirativan je i za svakoga tko danas nije uvjerio samog sebe da su demitologizacija partizanskoga jugoslavenskog iskustva i Josipa Broza u njemu temeljne pretpostavke bilo kakve građanske „normalnosti” u postjugoslavenskim realnostima. Problem nije jednostavan. Iako je Josip Broz Tito, kao što nas s punim pravom podsjeća autorica, još u prosincu 1942. godine, u jednome od svojih najuspješnijih ratnih članaka, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe”, „nagovijestio potrebu i obećanje federativnog uređenja države, istaknuvši načelo da ‘svaki narod ima pravo na samoodređenje do otcjepljenja’”, u kasnijem razdoblju, sve do 1948. godine, vrlo često se vraćao na teme Jugoslavije kao savezne države, a rijetko kada ili praktično nikada nije raspravljao o tome što su realnopolitički moguće implikacije primjene „prava na samoodređenje do otcjepljenja”. Naprotiv,

Istodobno, u više je govora istaknuo kako granice federalnih jedinica u Jugoslaviji „nisu granice razdvajanja, već granice spajanja”, opisivao ih kao „bijeće crte na jednom mramornom stubu” koje imaju više administrativni karakter te je uz postojanje zasebnih nacija i federalnih jedinica spominjao i „monolitnu Jugoslaviju”. Ovaj je Titov koncept monolitne Jugoslavije proizlazio iz centraliziranog sistema odlučivanja unutar KPJ. U poslijeratnom je kontekstu ponajprije značio naglašavanje *državnog* jedinstva, dok je dugoročno podrazumijevao izgradnju monolitne socijalističke/komunističke države čije građane povezuje ista ideologija i jugoslavenski patriotizam, a ne monolitne države u odnosu na nacionalno pitanje.

Sličnih sadržajnih i značenjskih pomaka pa i neupitnih kontrastiranja kod Tita ima u izobilju. Kada bi ga se čitalo isključivo u takvim matricama tekstualnih analiza, ne bi bio velik napor uvjeriti samog sebe da on nije imao nikakvu jasnije artikuliranu koncepciju kada osobno „vodi” u povijesti naroda Jugoslavije od 1918. do 1990./1991. godine besprimjerni općejugoslavenski pokret. Kreativna autodresura u stilu kominternskog makijavelizma bila bi ključ za razumijevanje svega što jest ili što nije učinio (napisao, ... itd.). Autorici je potpuno stran takav pristup. Izoštrenim smislom za konkretnohistorijske kontekstualizacije Titovih tekstova, ona ga „rasterećuje” potrebe da bude „demijurg”. Njezin je Tito situaciono kreativan, ali u obzorju vlastite „realne utopije”, tj. vlastitog shvaćanja budućnosti naroda koji bi mogli mnogo više izgubiti nego što bi mogli dobiti ako ne bi bili sposobni realnopolitički shvatiti što ih upućuje da temeljna pitanja svoje opstojnosti rješavaju zajedno. Titov je federalizam izveden iz interferentnih nacionalnih perspektiva, neovisno o tome što je za njega samog, kao komunista, partijska država u Ratu i Poraću bila bitno jamstvo održivosti federativne Jugoslavije. I jedno i drugo su ga tjerali na radikalne odmake od bilo čega što bi se moglo tumačiti kao izraz kontinuiteta jugoslavenske formule. To je bilo moguće zato što je za njega i za jugoslavenske komuniste svih nacionalnosti „jugoslavensko pitanje” bilo „klasno pitanje” koje se materijaliziralo prije svega u svome nacionalnom obličju. To je pak impliciralo niz ideologijskopolitičkih konstrukcija koje su se situacionistički (re)apropriirale i čiju je praktičnopolitičku održivost u jugoslavenskom obzorju u konačnici inkarnirao Josip Broz Tito. Dakako, Tito koji je bio legitimiran instrumentima vlasti i moći stvorenima u „narodnooslobodilačkom ratu”. Kako su se situacijski izazovi mijenjali, tako su se mijenjale i Titove interpretacije toga što se zapravo zbivalo u NOR-u. Takav je „titoizam” bio održiv do 1948./1949. godine, dakle, do Titova „raskida” sa Staljinom. Što se Jugoslavija više „otvarala” prema Zapadu, „titoizam” je bio upitniji u jugoslavenskom društvu, a time i njegov osobni monopol na interpretacije „narodnooslobodilačkog rata”. Kriza poret-

ka bila bi ubrzana već ranih 1950-ih da u hladnoratovskim polarizacijama upravo Zapadu nije odgovaralo da titoistička Jugoslavija ostane „komunističkom” u funkciji dezagregacije „sovjetskog bloka”. Isto vrijedi i za titoističku interpretaciju „narodnooslobodilačkog rata”, godinama poslije 1945., kao glavnog vrela političkog legitimiteta.

Personaliziranost – i to kreativna personaliziranost – takve politike, kao i svjetski prepoznatljiva politička kultura, čine Josipa Broza Tita legitimnim „objektom” intelektualnohistorijske analize, a ukoliko bismo gramscijanski propitali Titov intelektualizam kao izvorni fenomen intelektualne kulture njegova doba, otvorila bi se još jedna dimenzija njegove neortodoksne intelektualnosti.

Članak **Nebojše Stambolije** *General Pavle Jakšić – naučnik u uniformi* otvorio je pitanja intelektualne biografije jednoga od najuspješnijih partizanskih zapovjednika, čije se ratno boračko iskustvo kretalo u širokom rasponu od komandanta Kraljevačkog partizanskog odreda (24. lipnja 1941.) do načelnika štaba IV. armije, dakle, one formacije koja je u završnim ratnim operacijama u frontalnim bitkama ušla u Trst 1. svibnja 1945. godine. Rođen 2. prosinca 1913. godine kao seljačko dijete na Baniji, doživio je rat već 1940. godine u Francuskoj, gdje je diplomiravši iste godine postao prvi inženjer optike u Jugoslaviji, ali i komunistički *compagnon de route*. Travanjski rat 1941. godine potakao je u njemu nagon za otpor okupaciji, ali ga je tek osjećaj egzistencijalne ugroženosti u Kraljevu i suočenost s njemačkim represalijama po formuli „sto Srba za jednog Nijemca” pretvorio u borca i, potom, komunista. Karakteristično je za njegov ratni status da ga se slalo za komandanta VII. banijske divizije u studenom 1942. godine, kada je brojne disperzirane partizanske efektive na tome području valjalo pretvoriti u jednu od prvih divizija NOV i PO Jugoslavije. Načelnik Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske postao je u proljeće 1944. godine, kada je trebalo ofenzivnije uskladiti partizanske operacije u Hrvatskoj s potrebama vođenja završnih vojnih operacija u Jugoslaviji. U partizanskom „pohodu na Trst” – kontroverznoj, ali profesionalno uspješnoj završnoj operaciji Jugoslavenske armije – sudjelovao je kao jedan od stratega i ključnih zapovjednika.

Prema ratnom komunističkom diskursu inicijalno je spadao u „poštenu inteligenciju”. Mlad čovjek profesionalne radne kulture i europskih vidika – stečenih u vrijeme kada je racionalistička Europa, kojoj je kao pariški inženjer optike bio posvećen, bila pala na najniže grane u svojoj modernoj povijesti – Pavle Jakšić je i svoje partizanske dužnosti – sve na zahtjevnim, „isturenim” pozicijama – racionalizirao, što ga je predodredilo da poslije rata razmjerno brzo prestane biti čovjek *establishmenta* na najvišim razinama vlasti. Umirovljen 1962. godine kao general-pukovnik, „na vlastiti zahtjev”, živio je do 2005. godine, u kontemplaciji, na rubovima otpora onome čemu je s bezbrojnim rizicima posvetio svoj život. Kakav je bio kao čovjek svjedoči, pored ostalog, fotografija s njegova pohoda Vladanu Desnici u Islamu Grčkom 1957. godine, tada još kao visokopozicioniranog vojnog starješine (pomoćnik načelnika Generalštaba JNA) –doduše, tada već „na zalasku” u hijerarhiji moći – i to u vrijeme kada su manje-više svi politički „podobni” itekako zazirali od kontakata s tada već cijenjenim piscem.⁶

Članak **Dragomira Bondžića** *Pavle Savić – naučnik u ratu* mogao bi biti podnaslovljen i kao „Prilog kulturi pamćenja” jer *wikipedia* na srpskom jeziku, na primjer, potpuno prešućuje politički intelektualni angažman ovoga vrhunskog nuklearnog fizičara.⁷ Savić je u godi-

⁶ Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenu II*, Beograd 1990. („Ravni Kotari, Jankovića Kula, 1957. Sleva nadesno: Pavle Jakšić, Vladan Desnica, Boško Šiljegović”)

⁷ „Pavle Savić”, http://sh.wikipedia.org/wiki/Pavle_Savi%C4%87 (30.8.2013.)

nama uoči Rata – istražujući u Parizu 1937. i 1938. godine s Irène i Frédéricicom Joliot-Curie radio na otkriću izotopa poznatih elemenata bombardiranjem atoma urana sporim neutronima. Istovremeno je iz uvjerenja postao komunist. Narav njegova partijskog djelovanja bila je već tada „predodređena” međusobnim povjerenjem najviše razine stvorenim između njega i novoga generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije Josipa Broza Tita.

Pavle Savić (10. siječnja 1909. – 30. svibnja 1994.) bio je Titov šifrant u Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije (1941.–1943.), a od 1947. do 1960. godine i ključni čovjek Nuklearnog instituta u Vinči. Indikativno je da je predsjednik Srpske akademije nauka i umetnosti bio od 1971. do 1981. godine. Autor je koncizno povezoao odnosno „isprepleo” obavijesti o predratnoj, ratnoj i poratnoj Savićevoj djelatnosti, olakšavajući razumijevanje načina na koji su se profesionalna i revolucionarna strana njegove osobnosti praktično prožimale, uključivale i isključivale u epicentrima jugoslavenskoga revolucionarnog „strateškog planiranja”. U tom smislu moguće je govoriti o „insajderskom” intelektualnom angažmanu, dakako, hipotetički jer su svi uobičajeni kriteriji njegove provjere „zasjenjeni” u „sivim” pa i „zatam-njenim” zonama partijsko-dirižističkog *policy-making*.

Nije ovo obezvređivanje Pavla Savića. Naprotiv. Riječ je o potrebi da se njegovoj intelektualnoj kulturi istraživački pristupi na uistinu primjeren način u obzorima njegove „realne utopije”, tim većoj što je preminuvši 1994. godine doživio slom svega s čime se kao „političko biće” bio identificirao.

Veliki je problem intelektualnohistorijskih istraživanja kod nas to što je povijest znanosti u Jugoslaviji (1918.–1990./1991.), nažalost, poprilično daleko od suvremenih intelektualnohistorijskih imperativa. Uistinu je teško kritički propitivati iskaze poput sljedećeg:

Moram ovde da istaknem da je sticanju mojih određenih političkih koncepcija isključivo doprinela nauka. Tu nikakva klasna svest nije bila u pitanju. Ja sam i detinjstvo i mladost prilično lagodno proživio, koliko su lagodno mogla da žive i sva ostala činovnička deca. Kroz svoje sazrevanje u struci došao sam do osnove – do saznanja o materijalističkoj koncepciji sveta. Svako ko se bavi prirodnim naukama mora do toga da dođe.

Autor je uočio da su i Pavle Savić i Pavle Jakšić, koji je diplomiravši 1937. godine u Beogradu fiziku i primijenjenu matematiku nastavio studij optike u Parizu, slično stigli do komunističkih uvjerenja:

(...) do naučne komunističke ideologije i u teške uslove nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe i izgradnje nisu doveli ni mladički avanturizam, ni ekonomska nužda, nego studije fundamentalnih prirodnih nauka, posebno otkrića vezanosti materije i energije, subatomske čestice i svetlosnih i elektromagnetnih talasa, nuklearnih transformacija mase i energije (...).

Nerijetko se moglo čuti – primjerice, od Ivana Supeka s hrvatske strane – da su ljudi kao istraživači u fundamentalnim prirodnim znanostima dolazili do „materijalističke koncepcije svijeta”, a time i do marksizma. Da i ne. Velika većina drugih u istim istraživanjima i u istom vremenu u Europi i Sjevernoj Americi nije dolazila do takvih zaključaka! Važnije bi, dakle, bilo istražiti kako su spomenuti postali „dijalektički materijalisti” i kakve je to sve praktične implikacije imalo i za profesiju i za politički angažman.

U članku **Milana Gulića Siniša Stanković i Drugi svjetski rat** posebnu pozornost privlači jedna činjenica u vezi s predratnim profesionalnim i intelektualnim angažmanom prof. dr. Siniše Stankovića (26. ožujka 1892. – 24. veljače 1974.). Nekadašnji mladi ratnik u Prvome

svjetskom ratu, nesvršeni, a talentirani beogradski student biologije, dobio je u izbjeglištvu nakon okupacije Srbije šansu završiti svoje studije u Grenobleu kao jedan od brojnih pripadnika srpske „planirane elite”. Školovao se kao prirodosnanac u Francuskoj u kojoj je upravo u to doba Paul Vidal de La Blache objavio svoje *Principes de Géographie humaine* (1922.). Ovo je djelo, kao manifest geografskog posibilizma, imalo transdisciplinarni učinak, posebno velik u slučaju Luciena Febvrea, jednog od dvojice utemeljitelja „škole Anala”. Očito i u slučaju Siniše Stankovića, koji je nakon studija sazio u vrhunskog biologa.

Geografski posibilizam kao i humana geografija u disciplinarnom smislu bili su izravni izazov u to doba, činilo se, svemoćnom geografskom determinizmu i geopolitici Friedricha Ratzela. Iako su Ratzelova djela *Anthropogeographie* (1882. i 1891.) te *Politische Geographie* (1897.) bila daleko od svojih kasnijih nacističkih aproprijacija, Ratzel je u 1930-im godinama postao oficijelni autoritet čiji je opus legitimirao teorije „životnog prostora” pa i „tla i krvi” itd. Siniša Stanković, redovni predavač na Univerzitetu u Beogradu i dopisni član Srpske akademije nauka i umetnosti od 1934. godine, jedan od prvih osviještenih ekologa u Jugoslaviji, objavio je svoje polemično djelo *Životni prostor* 1939. godine, utemeljeno na humanogeografskoj kritici koncepta *Lebensraum* i, konkretno, Friedricha Ratzela. Povijesna je ironija da su studenti povijesti i geografije u Jugoslaviji trideset, četrdeset godina kasnije ulazili u kontroverze geografski determinizam vs. geografski posibilizam kao da Stankovićevo djelo uopće nije bilo.

Iako je 1944. godine kao visoki državni funkcionar i profesor obnavljao Univerzitet u Beogradu, u kulturi pamćenja sa Stankovićem u vezi, u rekonstrukciji njegove intelektualne kulture malo je što ostalo živim kada je riječ o shvaćanjima kojima se ne samo intelektualno angažirano suprotstavljao nacističkim instrumentalizacijama temeljnih načela modernih prirodnih znanosti nego, možda još i više, kada je riječ o načelima na kojima su se prema Stankoviću trebali temeljiti nastavni programi Univerziteta u Beogradu u „novoj Jugoslaviji”.

Gottfried Benn (2. svibnja 1886. – 7. srpnja 1956.) kontroverzni je primjer „unutrašnje emigracije” u Trećem Reichu. Svoje ekspresionističko stvaralaštvo prije nacističkog preuzimanja vlasti u Njemačkoj bio je spreman kompromisno instrumentalizirati u nadi da će nacisti ekspresionizmu dati status kakav je u fašističkoj Italiji imao futurizam. Iako je Bennova iluzija razmjerno kratko trajala, od 1933. do 1936. godine, imala je dalekosežne posljedice i za njega, koji se nakon toga ne prestaje samopropitivati do kraja života, kao i za njemačku kulturnu situaciju tada i mnogo desetljeća poslije 1945. godine. Benn nije bio ekspresionistički „marginalac”. **Daniela Čančar** je u svome članku *Gottfried Benn između nacionalsocijalizma i unutarne emigracije*, s jedne strane, znalacki, uistinu akribično i kritički, reinterpreterala kontroverze koje su još uvijek otvorene. Iskustvo je aktualno i danas. I danas zastrašujuće odzvanjaju Bennove riječi iz perioda njegove pronacističke euforije 1933. godine:

Totalitarna država, za razliku od pluralističke iz protekle epohe, (...) nastupa s obilježjem potpunog identiteta duha i moći, individualnosti i kolektivnosti, slobode i nužnosti, ona je monistička, anti-dijalektička, trajna i autoritarna.

Ništa manje zastrašujuće ne djeluju ni one o *Führeru* kao kreativnom principu itd. S druge strane, govoreći o „unutrašnjoj emigraciji”, nijansirajući različita iskustva samog Benna, ali i drugih, uočavajući razlike u poimanju smisla „unutrašnje emigracije” u različitim političkim i kulturnim okružjima, propitujući njezine praktične intelektualnokulturne

implikacije itd., autorica je konceptu „unutrašnje emigracije” implicitno dala smisao koji daleko prelazi granice iskustva Gottfrieda Benna i epohe njemačkog nacionalsocijalizma.

Članak **Zvonka Kovača** *Pisci i rat – Crnjanski i Krleža kao antipodi već svojim naslovom podsjeća na knjigu Nikole Miloševića* *Andrić i Krleža kao antipodi* (Beograd, 1974.). Uostalom, autor na nju i referira. Riječ je o idejnim/ideološkim i poetičkim antipodima, s naglaskom na razdoblje 1938.–1947. Ovaj vrlo poticajni članak u prvi mah zbunjuje naslovom jer tekst itekako referira i na Andrića, što uvjetuje autorovo samonametnuto propitivanje pojma „antipoda”, ali i relativizira status jednoga i drugoga u to doba u vlastitoj nacionalnoj književnosti odnosno preko njezinih granica. Tim lakše bismo mogli podržati tezu o kreativnom potencijalu jezika koji se teško može „kontrolirati” ideološkim sredstvima. Međutim, ideološka sredstva nisu ekskluzivni instrument jezične kontrole. Odličan su argument Miloševićeve opaske o promjenama u samome Andrićevu opusu s time u vezi od 1938. do 1947. godine. Riječ je o promjenama koje su itekako utjecale na obogaćena poimanja distinktivnih etnolingvalinih identiteta, konkretno u Bosni, ali i istovremeno na poimanje uvjetnosti tih istih jezičnih razlika kako kod Andrića samog, tako i kod njegovih jezično izvornih čitatelja. Krleža, s jedne strane, i Crnjanski, s druge strane, koliko god bili čitani i koliko god pisali i za čitatelje izvan izvornog sociokulturnog obzorja, nikada nisu prestali „kontrolirati” svoj kreativni jezični potencijal. (Krležin kasniji jugoslavenski „leksikografski idiom” opstojao je u 1950-im i 1960-im godinama, ali je izgubio svoj *raison-d'être* potkraj 1960-ih.)

Usporedbe Benn vs. Brecht te Crnjanski vs. Krleža vrlo su poticajne, ali i ograničenog domašaja jer je Benn bio „unutrašnji emigrant”, a Crnjanski nije, kao što je i Krleža u Ratu bio „unutrašnji emigrant”, a Brecht nije itd. Međutim, ove usporedbe dobivaju svoje puno opravdanje s pomicanjem težišta prema poetičkim aspektima, kao što to kaže i sam autor:

Još je izravniji bio Günter Sasse u svojoj analizi Gottfrieda Benna i Bertolta Brechta kao intelektualaca svoga doba, s osnovnim pitanjem – zašto se Bennovo estetsko protivljenje prelomilo u suglasnost čim su nacionalsocijalisti došli na vlast, odnosno zašto je Brechtova revolucionarna kritika bila u socijalizmu podređena? (...) dok bi moguća opširnija komparativna studija o Crnjanskom i Krleži kao antipodima vratila naše diskusije i istraživanja ne samo k pitanjima odnosa pisaca i ratova, nego u potragu za smislom egzaltacije i angažmana, posustajanja i sudjelovanja, šutnje i brbljanja, distanciranja i umiješanosti u političku svakodnevicu. Sve tako prevažno i za naše već predugo tranzicijsko doba.

Autorov završni naglasak s time u vezi na potrebi „istraživanj(a) djela i djelovanja Miloša Crnjanskog i Miroslava Krleže kao potrag(e) za istinskim nasuprotnim poetičkim tendencijama ishodišno modernističkih, avangardnih pisaca, kojima je poetička nasuprotnost, posebnost, individualnost zapravo upisana u širu književnu i umjetničku poetiku razdoblja, od ekspresionizma do obnove modernizma pedesetih godina” uistinu je uvjerljiv. Međutim, što su „personalnije” (V. Desnica) percipirani kao književnici, čitljiviji su izvan izvornog sociokulturnog obzorja. Primjer Vladana Desnice tome je iznimno sugestivno svjedočanstvo.

Širi autorov kontekst (samo)postavljenog pitanja umjesan je završni „akord”:

Ili je u duhu poetike srednjoeuropskoga modernizma, upravo avangarde, koja je piscima nalagala naglašenu originalnost i posebnost, individualnost „sučeljenosti poetika” na neki način bila književno-povijesno gledano zakonodavni princip, pa bi onda i konstelacija svih pisaca te generacije kao poetički antipodnih, dakle i Andrića prema Crnjanskom, odnosno Andrića prema Crnjanskom i Krleži, bila na putu prema razrješenju kako naše interkultur-

ne, „bosanske”, tako i suvremene globalne transkulturne drame? Ili će nas sve jednom zauvijek uspješno razdvojiti brižni skrbnici nacionalnih književnih historiografija?

U članku *Intelektualac kao negativni dijalektičar: paralelno čitanje Adorna i Krleže* **Ivan Majić** je uspio pronaći „ključ” koji mu je omogućio usporedno čitanje tekstova filozofa Theodora Adorna (11. rujna 1903. – 6. kolovoza 1969.) i književnika Miroslava Krleže (7. srpnja 1897. – 29. prosinca 1981.) u razdoblju uoči, za vrijeme i poslije Drugoga svjetskog rata. Dijeleći uvjerenje da je u povijesti 20. stoljeća odnosno europske moderne „razulareni racionalizam” odgovoran za njegove katastrofalne totalitarističke implikacije, obojica se suočavaju, svaki na svoj način, s temeljnim pitanjem – kako „da se očuva pozicija mišljenja kao krajnje instance u kojoj intelektualac ima pravo na djelovanje”. U nastojanju da proniknu „u apriornu ratnu pseudo-logiku čije provođenje rezultira stanjem u kojemu do rata nužno mora doći”, da promisle „uvjet(e) koji su omogućili pojavu fašizma” (ili u Krležinom slučaju bilo kojeg oblika ‘nacionalističke propovijedi’), tj. „da se adresiraju uzročnici prije svega idejno-svjetonazornih, a onda i misaonih zastranjenja koji rezultiraju političkim i etničkim progonima i eskalacijom nasilja”, obojica u stvari „problematiziraju ono krajnje stanje u kojem dolazi do dokinuća mišljenja, a gdje nasilje postaje opravdano navodnom činjenicom da su svi elementi mišljenja ‘iscrpljeni’”. Potonje „postaje polaznom točkom njihove analize koja za cilj ima problematizirati proces koji je toj krilatici o nužnosti nasilja i iscrpljenosti mišljenja prethodio te njome rezultirao”. Poslije Drugoga svjetskog rata etički problem postaje centralni. Nakon spoznaje da se mišljenje i totalitarizam ne mogu jasno odvojiti odnosno da je totalitarizam uvjetovan mišljenjem, a „prosvjetiteljska misao jest totalitarna”, etički je nužno dosljedno propitivati „kako uopće misliti nakon rata, nakon holokausta, nakon pomora čovječanstva? Kako misliti ako je oruđe mišljenja već historijski okaljano jer se bilo svojom benevolentnošću spram fašizma, bilo svojim suučesništvom, bilo svojom nedjelotvornošću pokazalo etički spornim te funkcionalno nedostatnim?” Dakle, nije u pitanju sam fašizam. Obojica „inzistiraju na analizi koja izbjegava podjelu na totalitarno, antisemitsko i fašističko s jedne strane te liberalno, progresivno i socijalističko (ili kapitalističko) s druge, (...) ne libe (se) autokritičkim manevrom zapitati: nije li upravo liberalno, demokratsko, progresivno i evropsko intelektualno mišljenje, samom činjenicom da je fašizam uspio pobijediti, zakazalo?” Međutim, ni jedan od njih dvojice ne ostaje na tome jer su svjesni da „prokazivati probleme prosvjetiteljstva, čija je totalitarna logika ovladavanja čovjeka nad prirodom dovela do potpune besubjektivacije subjekata (Adorno), na poslijetku nije ništa drugo nego još jedan prosvjetiteljski manevar višega reda”. Ne moramo se suglasiti s autorovim mišljenjem da „Krleža taj procjep rješava preuzimajući ulogu državnog intelektualca u nadolazećim godinama, ne napuštajući svoje prosvjetiteljsko poslanje, a koje se do kraja manifestira u pokretanju Enciklopedije Jugoslavije i radu u Leksikografskom zavodu”, dok se kod Adorna, pozicioniranoga na mjestu ordinarijusa na Sveučilištu u Frankfurtu na Majni, „taj (...) procjep kontinuirano iz djela u djelo perpetuirao i obogaćuje novim misaonim rješenjima”, tj. „Adornova misao počinje funkcionirati poput neprekinute ‘refleksije iz oštećenoga života’”. Razmišljajući o takvu njihovu etabliranju u društvima koja ne mogu ne biti „predmet” stalnoga „negativnodijalektičkog” propitivanja, pri čemu se nužno postavlja pitanje njihovih vlastitih djelatnih doprinosa takvu dosljednom kritičkom propitivanju, autor zaključuje:

Odgovor bi se na postavljeno zaoštreno pitanje iz prethodnog poglavlja u jednom drugom kontekstu zapravo mogao ticati dvojbe između mišljenja i djelovanja. Jer, misliti a pritom ustrajavati na etičkom nasljedovanju krivnje do koje je prosvjetiteljsko mišljenje dovelo, u sebi ima paradoksalan manevar mišljenja koje se onemogućuje ili drugim riječima, mišljenja koje onemogućuje svoj učinak (u djelovanju). Međutim, posrijedi je zapravo izbjegavanje iracionalnog (totalitarnog) učinka racionalne misli, a u tom se izbjegavanju misao stavlja u pulsirajuće stanje samo-onemogućavanja koje bi moglo rezultirati (ideološki) još opasnijim stanjem *status quo*. Da bi izbjegli taj melankolični *status quo*, i Krleža i Adorno pribjegavaju različitim postupcima, ali pritom nikada ne napuštaju „polje borbe”. Obojica ustrajavaju na „kritici ideologije”.

Odnosno, još jasnije:

I upravo je ta naoko nemoguća te istovremeno negativna pozicija ono što, i prema Adornu i prema Krleži, intelektualca čini djelatnim subjektom u kritici društva. Ustrajavanje na paradoksu, pogotovo onda kada paradoks zahvaća poziciju s koje se misli. Jer misao postaje djelatna jedino ako ima moć samopropitivanja, ako ulazi u genezu vlastite ideologije koja ju je ustoličila.

Impresionira sigurnost kojom se Ivan Majić kreće između filozofije i književnosti, između izazova mišljenja i djelovanja i to unutar konkretnohistorijski definiranog obzorja, kako personalizira i jednoga i drugoga aktera, Adorna i Krležu, drugim riječima, kako sam svjedoči što znači misliti o intelektualcima i ratu, 1939.–1947., a biti „intelektualac danas”.

Goran Miloradović člankom *Od anarhizma do šovinizma: Drugi svjetski rat i pripadnici avangardnog umetničkog kruga oko časopisa Zenit – Ljubomir Micić i Marijan Mikac* izravno doprinosi jednome od glavnih motiva pokretanja *Desničinih susreta*. Oni su i utemeljeni zato da bi, u granicama svojih mogućnosti, podržavali interkulturalne hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske kritičke dijaloge, još uvijek opterećene „provalijama” negativnih bilanci u suvremenoj povijesti. To nije ni jednostavno ni zahvalno, ponajviše zbog načina kako se raspala SFR Jugoslavija te ljudske i civilizacijske cijene njezina ratnog raspada. Kada je o intelektualcima riječ, na obje su strane manjine oni koji međusobno aktivno komuniciraju. Međutim, Hrvati i Srbi neupitno ne mogu „pobjeći” jedni od drugih. U Europi, takvoj kakva jest, čak moraju biti otvoreni jedni prema drugima, sposobni kritički propitivati zajedničke prošlosti i budućnosti. Pa i onda kada su posrijedi kontroverzne baštine, kao što je i zenitistička! Ovaj rad, koji je izazvao vrlo različite recenzentske reakcije, zavređuje – mišljenje je potpisanih urednika – kategorizaciju koju je dobio zbog neupitnih akademskih kvaliteta.⁸

K tome, autor je prihvatio rizike izazova jedne od ključnih preokupacija historije intelektualaca pa i intelektualne historije na kulturnim i napose etnokonfesionalnim višegrančijima – kako istraživati promjene interpersonalnih odnosa intelektualaca različitih pripadnosti u kontekstima promjena dominantnih trendova u odnosima između nacija s kojima se ti intelektualci identificiraju?

Govoriti o Ljubomiru Miciću uoči Drugog svjetskog rata, u Drugom svjetskom ratu i poslije Drugog svjetskog rata legitimna je tema na skupu „Intelektualci i rat, 1939.–1947.”. Sporno može biti koliko se naslovom „Od zenitizma do šovinizma” sažima temeljnu pro-

⁸ Neovisno o uredničkim kritičkim opaskama, o kojima će i ovdje biti riječi, *Desničini susreti*, da bi uopće opstali, moraju podržavati kritičku dijalošku komunikaciju. Drugim riječima, oni će morati osigurati prostor za objavljivanje kritika, polemika, drugačijih pristupa otvorenim temama itd. Nadamo se da bi upravo ova tema mogla potaći razvoj *Desničinih susreta* u tom smjeru.

blematiku članka. Zenitizam je umjetnički fenomen, a šovinizam nije. Doduše, može se očitovati i umjetnički. (Danas ima onih koji Micićeve barbarogenijstvo i jugoslavofobiju smatraju kontinuiranim očitovanjima njegova šovinizma. Mislimo da nisu u pravu. Međutim, zenitističko barbarogenijstvo je od početka imalo u sebi „nešto” što s avangardom nije imalo nikakve veze.) Nužna je temeljita *critical discourse analysis* Micićevih očitovanja barbarogenijstva u 1920-im i 1930-im godinama! Još uvijek je nema, a bez nje su i kunsthistoričarske interpretacije u biti impresionističke.

Ako i može biti otvoreno pitanje koliko je 1930-ih godina Micić uopće bio zenitist (*Manifest srbijanstva* i časopis *Srbijanstvo* iz 1940. godine!), Mikac već duže vrijeme očito nije bio avangardist kakav je bio 1920-ih godina. Iako je štošta nepoznato u vezi s Mikcom u 1930-im godinama, štošta je i dobro poznato. Radeći za *Paramount* i *20th Century Fox*, postao je odličan poznavalac filma u svijetu. Iskustvo avangarde mu je sigurno pomoglo da ne ostane puki distributer. Od 1934. do 1936. samo u *Novoj Evropi* objavio je niz tekstova o filmu koji ne upućuju na zaključak da je bio literarno „mrtav”, kao što je sam pisao Miciću 1931. godine.⁹

Pitanje je kako vrednovati Mikčev roman *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj* (1937.). Branimir Donat, koji je imao vrlo mnogo interesa za zenitizam, iznio je stav koji se razlikuje od mišljenja iznesenoga u ovom članku:

– Marijan Mikac je bio osrednji pisac i veliki zaljubljenik u Ljubomira Micića i njegov *Zenit*. Njegovo djelo danas u Hrvatskoj nitko ne pozna niti proučava, iako je bio jedan od autentičnih hrvatskih „dadaista”. Napisao je i nekoliko nedadaističkih romana od kojih po vrijednosti na prvom mjestu stoji *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*. Ideja je bila doista „dadaistička”. Naime, njujorški Židov Švarc odlazi u posjet Njemačkoj. Hitlerizam je na vlasti, ali sklon groteski i crnom humoru tamo otkriva da su i najveći najradikalniji nacisti podrijetlom zapravo „Židovi”. Kada je poslije završetka Drugog svjetskog rata izbjegao i našao se među političkom emigracijom, piše prvi roman o blajburškoj tragediji. Roman *U povorci smrti* Marijana Mikca izašao je gotovo pola stoljeća prije Araličina *Četveroreda* i jednako je loš. Mikac je značajan što je vrlo dobro organizirao filmsku proizvodnju u NDH, a sam je nekoliko godina kruh za život zarađivao radeći u Americi (sic!) za *Paramount* i *20th Century Fox*. (...) ¹⁰

Dakle, Mikčevo „skretanje prema hrvatskoj desnici”, sudeći prema Donatu – a slična je ocjena ovog romana uvrštena i u *Hrvatsku književnu enciklopediju* – teško da je moguće fiksirati na 1937. godinu. Što se sve s njime zbivalo u razdoblju do 1941. godine, još uvijek nitko nije egzaktno istražio.

Mikčeva djelatnost u filmskoj proizvodnji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj također zasluži kritičko propitivanje. Na stranu kratkometražni i dugometražni filmovi, nesumnjivo važni u raznim kontekstima, ali što su drugo mogli biti mnogobrojni filmski žurnali nego ratna propaganda? To doista ne znači da su ljudi koji su ih radili trebali izgubiti život 1945.

⁹ 1934. i 1935. godine Mikac je u *Novoj Evropi* objavio sljedeće priloge: Naš film na stampatici (lat.); Filmski pregled. Tonfilmski žurnali, „oči i uši sveta” (ćir.); Filmski pregled. Jezik u filmskim tekstovima (lat.); Povodom „Bosanske rapsodije” (ćir.); Ruski filmovi kod nas (ćir.); Filmski pregled. Još malo o jeziku filmskih tekstova (ćir.); „Lirika” (u izdanju „Hrvatske revije”, Zagreb 1935.) (lat.); Ideja u filmu i trgovina filmom (ćir.); U odbranu filma. Povodom Ereburgove „fabrike snova” (ćir.); Novi ruski filmovi (lat.); Film i kazalište (ćir.); Razgovori o filmu (lat. i ćir.); Filmske novine (ćir.); Film u leksikonu „Minerva” (lat.). (Vidjeti: Marija CINDORI-ŠINKOVIĆ, *Nova Evropa (1920–1941). Bibliografija*, Beograd 2010.).

¹⁰ Suzana MARJANIĆ, „Razgovor s Branimirom Donatom”, *Zarez*, 27.1.2006. (<http://www.zarez.hr/clanci/razgovor-s-branimirom-donatom>) (31.8.2013.)

godine – srećom, nisu! – ali danas to isto tako ne znači da se o njima ne može kritički raspravljati kao o filmskim žurnalima u funkciji ratnih ciljeva Nezavisne Države Hrvatske. Zanimljivo je da literarni eros nije napuštao Mikca ni u ratnim godinama.¹¹

Kakav je odnos Micića zenitista u 1920-im godinama i Micića 1938. godine, (pisca *Barbarogenija decivilizatora*) ključno je pitanje. Okupacijsko/kolaboracijska Srbija sigurno nije imala potrebe za Micićevim barbarogenijstvom. Ona je trebala drugačiju koncepciju srpstva i Srbije. To mu je 1944./1945. godine vjerojatno spasilo život, ali ga nije zaštitilo od učinaka njegovih međuratnih konflikata.

Koliko su Micić i Mikac uopće mogli imati interesa jedan za drugoga u kasnim 1930-im i 1940-im godinama? Vjerojatno vrlo malog i vrlo blijedog.

Ovaj članak zasigurno otvara mnoštvo pitanja koja su u samoj srži teme „Intelektualci i rat, 1939.–1947.“. Pored toga, suočava nas sa spoznajom da mnogobrojna pitanja hrvatske i srpske historije intelektualaca i intelektualne historije jednostavno nije moguće raditi bez dijaloške suradnje stručnjaka s obje strane.

Ivana Latković u članku *Politički i književni nesporazum u paradigmi odnosa između riječi i stvari*, teorijski referirajući na esej Jacquesa Rancièrea *Književni nesporazum* – njezinim riječima rečeno – „pokušava pobliže odrediti načine oprisutnjenja krize i razgradnje staroga reprezentacijskog poretka proizašlog iz krute socijalističke stvarnosti i njihova prijelaza u novi, oporbno modernistički“. Teorijski, riječ je o razlikovanju poetičkog i estetskog smisla umjetnosti, kao i razumijevanja „književnog nesporazuma“ nastalog kao posljedica prekomjernosti značenja u odnosu na pretpostavljenu harmoniju riječi i stvari. Vrlo lijepo i sugestivno napisani članak ipak izaziva nedoumice i nameće pitanje koliko je u naznačenom razdoblju održivo govoriti o „starom reprezentacijskom poretku“ kada se on oficijelno počeo etablirati tek nakon 1945. godine? Dakle, „novi“ (odnosno, „stari“ po autorici i „novi“ (tj. „novi novi“) neizbježno supostoje u vrlo različitim odnosima. Problem je još veći time što modernistički reprezentacijski poredak nije nužno morao biti stran ni novim vlastima. U tom je smislu vrlo opravdano referirati na Susan Buck-Morss u knjizi *Svet snova i katastrofa – Nestanak masovne utopije na Istoku i Zapadu* tj. kako je „historijski eksperiment socijalizma, zapravo, duboko ukorijenjen u zapadnu tradiciju modernizacije te kako su kulturna događanja u suprotstavljenim političkim režimima 20. stoljeća (kapitalističkom i socijalističkom) varijacije jednog, istog motiva utopijskog sna o tome da industrijska modernost može usrećiti mase, i da će na koncu to i učiniti“. Indikativan je u tom smislu autoričin prikaz konteksta polemike između Kocbeka i Vidmara, povodom Kocbekove knjige *Strah i hrabrost* (1951.):

Obojica autora kao pripadnici tadašnjeg kulturnog, ali i političkog *establishmenta*, te kao vrhunski intelektualci svoga vremena, imali su prilično razrađen i dorađen sustav estetskih vrijednosti koji su s više ili manje dosljednosti provodili, ali i, ne manje važno, visoku pozicioniranost u tadašnjoj slovenskoj politici.

Prihvaćajući autoričinu interpretaciju Vidmarova i Kocbekova „horizonta očekivanja“, imajući na umu godinu objavljivanja Kocbekova djela (1951.), intrigantno zvuči mišljenje da (se) „prvi uvjerljivo autonoman pokušaj oslobađanja prikaza od ideološkog balasta (barem od onog socijalističkog/realističkog) dogodio (...) sedamdesetih godina, i to iz pera bivšeg partizana, eufemistički rečeno, nikada omiljenog među onima na vlasti, Vitomila Zupana koji 1975. godine objavljuje roman *Menuet za gitaru*.“

¹¹ Vidjeti: Marijan MIKAC, *Mornari, žene, leševi: pripovijesti*, Hrvatski državni tiskarski zavod, 1942.

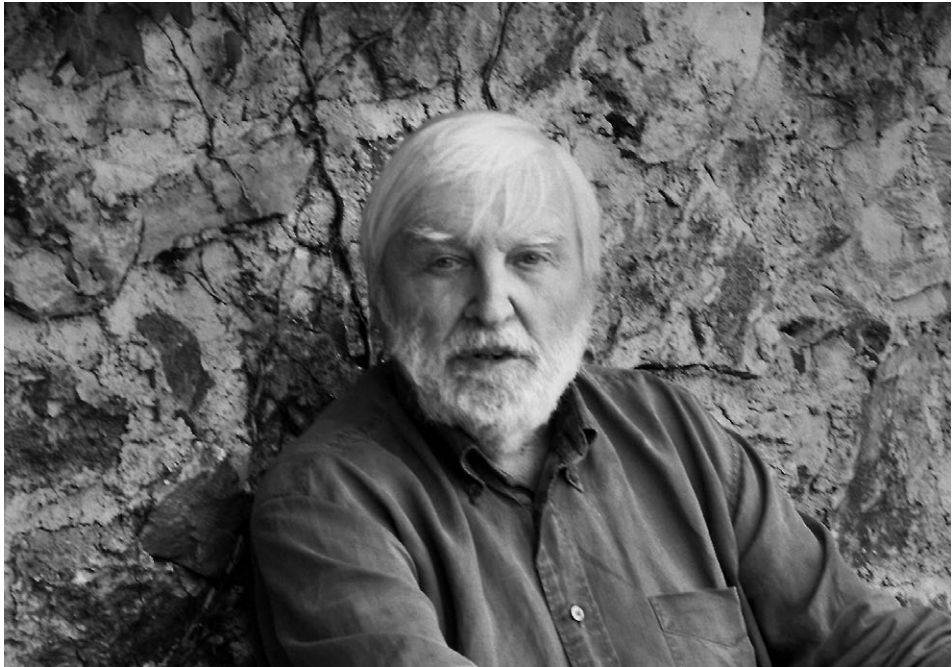
Svojevrsna „poplava” memoarske i dnevničke proze uoči i poslije smrti Josipa Broza Tita u Sloveniji kao i više-manje posvuda u Jugoslaviji vjerojatno bi se dogodila da i nije bilo književnih „autonomnih pokušaja oslobađanja od ideološkog balasta” baš zato što je jugoslavenski socijalistički „eksperiment” – kako se tada često govorilo u inozemstvu, ali i u zemlji – bio u totalnoj krizi, a ponajprije njegov ključni akter, Savez komunista Jugoslavije. Drugim riječima, ako je već riječ o političkom i književnom nesporazumu, ne treba previdjeti da je i sama politika kako slovenskih tako i drugih jugoslavenskih komunista bila u trajnom nesporazumu sa samom sobom, bolje rečeno, unutar sebe same, što je također itekako imalo veze s načinom razgradnje „reprezentacijskog poretka”. Na kraju, uvažavajući autoričin zaključak o slovenskim književnicima – očito mnogobrojnijima nego što je to bilo moguće raspraviti u okviru članka – u foucaultovski shvaćenoj borbi protiv oblika moći koji su ih pretvarali u objekt i instrument u sferama javnog diskursa, ostaje otvoreno pitanje, namijenjeno prije svega povjesničarima: što se zbivalo s moći samom?

Miodrag Maticki u članku *Književnost na rubovima rata. Esejska faza Bore Ćosića* na prvi pogled izlazi iz zadanoga kronološkog okvira *Desničinih susreta 2012*. Međutim, originalnim teorijskim pristupom i suverenim poznavanjem povijesti suvremene srpske književnosti u njezinu društvenopovijesnom kontekstu, autor bitno doprinosi raspravi o zadanoj temi. Povezujući žanrovski hibridnu prozu (kombinacija dokumentarnosti, dnevničkih zapisa, memoaristike, dijaloške naracije tipa „ljudi govore” itd., uglavnom podređenu esejističkim imperativima) s „počecima kritičkog preispitivanja NOR-a i njegovih ideoloških i političkih posljedica te razmišljanjima o mogućnostima sistemskih promena u društvu” u socijalističkoj Jugoslaviji, upozorava da se ratnim raspadom Jugoslavije 1990-ih „još više pospešuje cvetanje proze u znaku prepletenih hibridnih žanrova – sećanja, memoara, dnevnika i eseja”. Autorova je ključna teza, a i mogući poticaj za daljnju raspravu (tim više što nije riječ samo o srpskoj književnosti):

U srpskoj književnosti pritom se izdvajaju autori koji u ratnim ili poratnim godinama postaju apatridi. Njima posebno pogoduju hibridni žanrovi i stvaralačke slobode koje takvi žanrovi pružaju. Pišući na rubovima rata, iz godine u godinu sve udaljeniji od stvarnosti u Srbiji, razlikuju se i po sve nesigurnijem određivanju svoje naratorske pozicije pa i postepenom napuštanju početnih postulata i motiva opredjeljivanja za apatridstvo. Reč je pre svega o Bori Ćosiću, Mirku Kovaču, Aleksandru Tišmi, Vidosavu Stevanoviću, Arseniju Jovanoviću itd.

Sve su to autori koji u modernoj srpskoj književnosti pa i daleko preko njezinih granica simboliziraju proturatni narativ i aktivan protest protiv rata. Svjestan mogućih prigovora fokusiranju na „apatride”, autor relacionira svoja razmišljanja s njihovim iskustvom u vezi i s promjenama u „naratorskoj poziciji” srpskih književnika „kod kuće”, kad je riječ o propitivanju vlastitih prošlosti u horizontu budućnosti kakvu u toj prošlosti nisu očekivali:

Slobodnije se izjašnjavaju oni koji su bili deo tog jednoulmlja, čak i pisci članovi Politbiroa. Prilika je da, danas, pokažu da su i tada, u ideološkoj teskobi imali razuma i hrabrosti da vuku razložne poteze, da zaštite, učine usluge progonjenim kolegama, da podrže modernije usmerena periodična glasila. (...) Oni naprosto grade sliku kakvi bi želeli da su bili. O tim kružocima postoje posebne knjige sećanja, na primer, knjige Dejana Medakovića, Borislava Mihajlovića Mihiza, Arsenija Jovanovića. Sećanjima i memoarskim knjigama, delom pisanim i kao „naknadni alibi”, oni pokušavaju da iz književno-kulturološkog ugla utvrde sliku koja rediguje krajnje negativnu, kapitulantsku predstavu tih oštih, tvrdih godina.

Slika 1. „Apatrid”: da ili ne? Bora Ćosić u Rovinju u kolovozu 2013. godine

Kada je riječ o „apatridima”, „u njihovim esejističkim proznim delima nastalim na razmeđu vekova, zahvaljujući hibridnosti i mešanju žanrova, sve više prostora zauzimaju esejistička iskakanja iz sadašnjeg u prošlo vreme, pa i obratno, u njihovim novijim knjigama sve se više okreću ranijem periodu jednoulja tako da je sve bleđa njegova simetrija sa epohom sa kraja 20. veka u kojoj je prenaplašeni nacionalizam bio paradigmatško obeležje opozitno proporcionalno u odnosu na epohu 1939–1947, kada je nacionalizam korenito potiran”. Ključni je problem što se takvo „iskakanje” zbiva u vremenu „kraja povijesti”, što čini neizbježnim analogije s krajevima drugih „krajeva povijesti” i dovodi u pitanje (ne) moći esejističke hibridnosti. Bora Ćosić, jedan od ključnih srpskih pisaca „apatrida” – sam inače danas odbija takvu atribuciju – sažima svoju „narratorsku poziciju” na sljedeći način, aludirajući na „apatrida” iz jednoga drugog vremena – Crnjanskog:

Nikada nisam radio u diplomatiji. Prema tome nisam u stanju da napišem jedne nove *Embahade*. Pa ipak, kako već dugo živim izvan zemlje, ja o svojoj bivšoj domovini razmišljam kao o udaljenom kraju gde sam službovao dosta dugo, a opet, kako ispada, za tu zemlju ostao sam stranac. Ovo su, dakle, moja sećanja, uspomene jednog stranca koji u sopstvenoj zemlji kao tuđinac boravio je. Otuda lica koja će se ovde pojaviti, iako stvarna, mogu delovati kao lutke u panoptikumu i kao marionete jednog teatra davnih događaja u Evropi. Kao kada ostareli diplomat reprodukuje svoje susrete s kojekakvim junacima povijesti, dejstvujućim licima jedne komedije, istorijske. Većinom, ovi ljudi su mrtvi, ostali, koliko ih je još na životu, mene mrtvacem smatraju. Tako počinje moja hronika, moje *Embahade* običnog sveta, beogradskog, u godinama između 1937. i završne sezone moga života onde, na početku raspada carevine Jugoslavije, socijalističke, početkom devedesetih.

Među autorovim zaključcima izdvojili bismo sljedeći:

Tako esej ostaje pokušaj pojedinca, proza individue, način da otkrije svoju ljudsku biografiju, da ničeanski ispiše svoj ljudskobolesnički karton, da shvati kako je „činio čine sebi na užrb, i živeo životom protivživotnim do krajnjih životnih granica”. To je poeta Čosićevog samospoznanja, nije dosetka njegovo promišljanje da je trebalo živeti možda onako kao da nisi čovek nego samo lice iz romana, kako je Lukač i živeo.

Željko Milanović u članku *Rat dolazi dugo. Pisanje Odjeka Šumadije o ratu tokom 1941. godine*, ispreplićući fikcionalno i nefikcionalno, interpretira pisanje kragujevačkog tjednika *Odjek Šumadije* Milovana R. Pantovića Gandija – istovremeno vlasnika, urednika i, najvećim dijelom, člankopisca – u razdoblju izlaženja, od 5. svibnja 1936. do 8. travnja 1941. godine te literarnu reprezentaciju ovog lista i njegova tvorca u romanu *Sluge hirovitog lučonoše* Mirka Demića, koji se i sam našao u Kragujevcu kao izbjeglica iz jednog drugog rata, otprilike pola stoljeća kasnije: „Novinarski jedinstvena koncepcija sučeljava se sa savremenom literarnom vizijom da bi potvrdila naše nedoumice o sudbini jednog intelektualca i jednog grada, u prošlosti i sadašnjosti.”

Odjek Šumadije, prema Milanoviću, glasilo je koje Pantović stalno (pre)oblikuje objavljujući „zaista ono što mu na pamet padne”, drugim riječima, „*Odjek Šumadije* je list lokalnog karaktera u kome nema vesti iz sveta ali u kome itekako odjekuje buka sveta koja će, kad postane snažna i bliska, i zaustaviti izlaženje lista a njegovog urednika učiniti žrtvom”. Autor time otvara problem odnosa „provincijskih intelektualaca” prema situacijama povijesnih prijeloma. Radi to primjerno na interdisciplinarnan način.

Pantović je pedesetak godina kasnije glavni junak romana Mirka Demića *Sluge hirovitog lučonoše* „u kome jedan drugi novinar, Jovan Kanela, pokušava da rekonstruiše Pantovićev život, njegove večite neuspehe u popravljanju sveta”. Kanela je i sam takav novinar jer istražuje *Odjek Šumadije*, kao što je tokom rata u Hrvatskoj novinarski istraživao malverzacije srpskih krajskih komandanata, „malverzacij(e) koje su (bile) maskirane vojnim tajnama i nacionalnim potrebama”. Kanelu su jedna i/ili druga istraživanja u konačnici koštale života: „I Kanela će kao i Gandi dobijati batine na ulicama Kragujevca – njegovo pisanje ga odvodi u smrt: tokom bombardovanja 1999. godine ubijaju ga uz pitanje zašto i dalje piše onako kako piše”.

Povezivanje „stvarnog” Milovana R. Pantovića s Demićevim književnim likom sugestivno je povezano s Desničinih književnim načelima primijenjenima u *Proljećima Ivana Galeba*. Autor zaključuje:

Rat, kome *Odjek* (naziv časopisa kao da je osmišljen da nam i danas pomaže da lakše razumemo svet reprezentovan u njemu) pripisuje totalitarne ciljeve može se pobediti samo „totalitarnom odbranom ugroženih”. Ovakva zamisao, objavljena na stranicama *Odjeka*, pokazaće se neostvarivom, ali, videli smo u Demićevom romanu, svet nije prestao na isti način da sanja o takvoj mogućnosti, ali i različitim načinima da tu mogućnost realizuje.

Barbara Riman u članku *Riječka Slovenka Zora Ausec i Slovenci u Rijeci nakon 1945. godine: „bratski narod” ili nacionalna manjina* otvorila je na podlozi opsežnih arhivskih istraživanja i „usmenih povijesti” mnoštvo važnih pitanja koja iziskuju, pored ostalog, kontekstualizaciju u dužem vremenskom trajanju. Njome ovaj rad, pretpostavljamo, može samo dobiti na vrijednosti.

Rijeka je u dugome povijesnom trajanju mnogim Slovencima bila „prirodni” izlaz na more, nerijetko i najjednostavniji u razdobljima kada je i ona sama bila u imperijalnom po-

sjedu kao i Kranjska. Odnos Slovenaca prema Rijeci postao je prvi put kompleksniji nakon Austro-ugarske nagodbe (1867.), doduše uvelike i zbog sve većeg apsorpcijskog potencijala Trsta. Prvi svjetski rat je pretvorio Rijeku u Slovencima „strani” grad. Drugi svjetski rat te gubitak toliko željenog Trsta, godine neizvjesnosti u vezi s razgraničenjem u Tršćanskom zaljevu itd. učinili su Rijeku iznova atraktivnom za Slovence, tim više što je optiranjima i emigriranjima prorijeđena kvalificirana radna snaga u riječkoj industriji „vapila” za kadrovima kakvih je u Sloveniji ipak bilo više nego u Hrvatskoj ili bilo gdje drugdje u Jugoslaviji.

Neovisno o dubinskim podjelama između 1941. i 1945. godine, Slovenci su izašli iz Drugoga svjetskog rata možda samosvjesniji nego ijedan drugi južnoslavenski narod. Kolaboracija – bilo s talijanskim fašistima, bilo s njemačkim nacistima – imala je manje *Spielraum*a nego kod bilo kojeg drugog naroda. Pohodi partizanskih snaga iz cijele Jugoslavije sustekli su se na koncu rata u Sloveniji. U Sloveniji su kapitulirale i silne njemačke snage. (Krvavi obračuni s poraženima malo koga su tada pogađali, tim manje što je rat u Jugoslaviji odnosno Sloveniji, trajao tjedan dana nakon njemačke „bezuvjetne kapitulacije”).

Slovenci koji su kao kadrovi bilo koje vrste i naravi odlazili u druge dijelove Jugoslavije, a naročito u Rijeku, ogromnom svojom većinom nisu mogli imati osjećaj da se „pozicioniraju” kao manjina. To je imalo kontradiktorne implikacije. S jedne je strane ubrzavalo prije svega jezičnu asimilaciju, a, s druge strane, pojačavalo potrebu da kao Slovenci u Rijeci sociokulturno uživaju sve ono što i Hrvati. Oba „modela” mogla su biti doživljavana kao jamstva ravnopravnosti.

Zora Ausec je u sebi nosila jedno i drugo, tj. kao Slovenka, slovenska učiteljica s talijanske strane prijeratne granice jasnu, izoštrenu slovensku nacionalnu svijest, a kao antifašistkinja i komunistkinja potrebu da doprinosi „klasnom” homogeniziranju. Međutim i jedno i drugo je u Rijeci nakon 1945. godine protokom vremena mijenjalo svoj smisao i uključivalo različite implikacije. Istraživanje javnog djelovanja Zore Ausec u Rijeci s naglašenijim političkim konotacijama, dakle, u situacijama kada ona djeluje kao riječka građanka s različitim javnim atribucijama i ovlastima, omogućilo bi, pretpostavljamo, stvaranje jasnije predodžbe o ličnosti koja i kao osobnost sigurno zaslužuje pozornost u studijama o povijesti intelektualnih slojeva u ovo doba, ali i kao inkarnacija jedne kulturne politike u jugoslavenskoj federaciji koja nije riješila (danas, *post factum*, jasno je da nije ni mogla riješiti!) temeljno pitanje modela i praksi inter- i transkulturnih komunikacija među pripadnicima „bratskih” jugoslavenskih naroda.

Članak **Aleksandra Lukića** *Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu* suočio nas je s pitanjem kako „čitati” Prodanovićevo ratno iskustvo. Živa legenda srpske politike, prepoznatljiva po svome ustrajnom republikanizmu od 1918. godine, ukorijenjenu u iskustvu utjecajnog aktera srpske politike i prije i poslije 1914. godine, Jaša Prodanović (23. travnja 1867. – 1. lipnja 1948.) imao je sedamdeset i četiri godine kada je Rat ponovno stigao do Beograda i Jugoslavije. On i njegovi republikanski stranački sljedbenici poslije okupacije zemlje imali su u mnogočemu ambivalentan odnos prema komunistima. Mnogo toga ih je s njima povezivalo, a mnogo toga i odvajalo, posebno Prodanovića kao duboko uvjerenog demokrata s kultiviranim svjetonazorskim vrijednostima, u svakom slučaju nesklonu komunističkom dirizizmu. Njegov sin Borislav nije dijelio očeve dvojbe pa je bio partizanski prvoborac, kao i njegov unuk, imenjak Jaša. Obojica su izgubili život. Saznao je to tek nakon oslobođenja Beograda od Aleksandra Rankovića i Edvarda Kardelja u situaciji koja je paradigmatična za zbivanja u Srbiji u jesen i zimu 1944. godine:

Srbija je bila među poslednjim ratnim pokrajinama koje su konstituisale front novembra 1944 (u Hrvatskoj se to zbilo maja iste godine). (...) Kada je držan osnivački kongres JNOF-a za Srbiju, nove revolucionarne vlasti su 11. ili 12. XI poslale automobil po Jašu Prodanovića, koji je, prema sećanju Dimitrija Đorđevića, „očekivao hapšenje kada su partizani ušli u Beograd” i „spremio ćebe i par čarapa za svaki slučaj”. (...) Umesto hapšenja, posetioci Aleksandar Ranković i Edvard Kardelj su mu predložili, pošto su mu rekli da je njegov sin Borislav umro a unuk Jaša poginuo, da uđe u Front, jer ga „narod traži”. (...) Odveli su ga u zgradu Kolarčevog univerziteta „izbacili na govornicu uz frenetičan pljesak delegata i publike na nogama”. Po sećanju Dragoljuba Jovanovića „Jaša nije bio navikao na tako bučne scene, zbunio se i verovatno oduševio. (...) Govorio je malo (...) najviše protiv monarhije i za republiku”. (...) Potom je izabran u izvršni odbor JNOF-a. Na osnivačkoj skupštini KPJ je insistirala da je Narodni front jedinstvena, a ne koaliciona organizacija.

Međutim, njegovo shvaćanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i njegov federalizam – nekad bliži švicarskom, nekad pak francuskom (sic!) modelu, a poneki put čak i američkom sustavu, nije zanimao ni Tita ni bilo koga drugog na najvišim razinama vlasti 1945., 1946., 1947. i 1948. godine. Sam je to dobro shvaćao, ali nije mijenjao svoje stavove. Proročanske su bile njegove poslaničke riječi *contra* monopartijskog političkog voluntarizma:

Ja stojim na principijelnom gledištu da jedan režim treba da ima takve principe da je njemu svejedno bio na vlasti ili van vlasti. (...) Može jedna stranka da počne sa idealizmom, ali da to izmeni kada ostane duže vremena na vlasti. (...) Ne može se garantovati ni za jednu generaciju da će ostati u duhu ideja sa kojima je počela a još manje za druge generacije. Teško je ostati na vlasti dosledan onome što se u opoziciji radilo.

Uvelike je bio prešao osamdesetu godinu života kada je izgovorio riječi kakve je u drugim prilikama postojano izgovarao i desetljećima ranije. Koju godinu nakon njegove smrti vjerovatno ga nitko nije bolje razumio od onoga s kojim se najviše sporio – Milovan Đilas.

Zoran Bajin u članku *Ideološka revolucija Miroslava Spalajkovića: student i prijatelj Treće Republike u kolaboraciji sa Trećim Rajhom* otvara pitanje transformacija klijentelističkih afilijacija elitnih srpskih intelektualaca, ponajprije diplomata, fokusirajući se na primjer Miroslava Spalajkovića (18. travnja 1869. – 4. veljače 1951.). Autor ovo argumentira da su ti „preokreti” u dubljem sloju njegove osobnosti bili uvjetovani antikomunizmom i nacionalizmom, a tek potom impulzivnošću karaktera i stjecajem okolnosti. „Impulsivni karakter”, što god to značilo, može olakšati razumijevanje neke osobe, bilo da je riječ o onome što se u njoj mijenja, bilo da je riječ o onome što se ne mijenja. Međutim, „impulsivni karakter” ga nikada nije vodio propitivanju antikomunističkih i nacionalističkih pretpostavki njegova „celokupnog političkog delovanja”. Drugim riječima, put od individualnopsiholoških kategorija do političkog djelovanja je „trnovit”, u svakom slučaju, jedva „proničan”. S druge strane, Spalajković je kod kuće uvijek bio „konzervativan”, a u svijetu čovjek konjunktura. Kao genuini klijentelist europskih horizonata, ovisno o međunarodnim konstelacijama, držao se one strane od koje je očekivao da će u „zadanim prilikama” biti najpouzdanije jamstvo njegovu domaćem „konzervativizmu”.

Spalajković je svoju diplomatsku karijeru započeo pariškom doktorskom disertacijom o „većitom antagonizmu između dve ideje, ideje Velike Srbije i ideje Austrije kao balkanske sile” i Bosni i Hercegovini kao točki kulminacije (Pariz 1899.). On je to inače pisao u vrijeme kada je obrenovićevska Srbija, sukladno odredbama Berlinskog kongresa (1878.), bila u interesnoj zoni Austro-Ugarske! Sintagme „većiti antagonizam”, većitost „ideje Ve-

like Srbije” i večite „ideje Austrije kao balkanske sile”, bile su i u to doba toliko euforične i iracionalne da su budućeg diplomata pretvarale, htio on to ili ne, u puki instrument samoobmana pa, na kraju, u grotesknu autokarikaturu, neovisno o neupitnim akademskim kvalifikacijama. Njegova slika svijeta raspršila se s revolucijom u Rusiji, napose Listopadskom: „Istupanje Rusije iz rata, prizori rasula i početaka ‘Crvenog terora’ učinili su Spalajkovića ranim, nepomirljivim i ostrašćenim antikomunistom.” Nakon svega što se od 1899. do 1917. godine dogodilo, „ostrašćeni antikomunizam” bilo je jedino što se Spalajkoviću činilo smislenim. Nisu u pitanju bili samo ruski „prevratnici”. Još veća mu je opasnost bio „njemački materijalizam kao duhovna konstanta od Marxa do Moltkea”! Realnim političkim interesima Srbije time je davao irealnu podlogu držeći da „(...) se rat ne vodi samo između ‘dve protivničke grupe velikih sila, već između dve suprotne političke i društvene ideologije’, kao ‘dvojoj između materijalizma i idealizma’, između ‘plutokratsko-boljševičko destruktivnog internacionalizma i socijalno-konstruktivnog zdravog nacionalizma’”. Mehanicistička logika binarnih opozicija (materijalizam vs. idealizam, internacionalizam vs. nacionalizam) imala je, prema Spalajkoviću, korijen u „devetnaestovekovnom sukobu nauke i religije kao najtežem simptomu u ‘degeneraciji tadašnje Evrope’”. U finalu, u izbjeglištvu 1945. godine, kao vodeći ideolog ratnoga srpskog kolaboracionizma, anticipirajući novu preraspodjelu moći u Europi i svijetu nakon sloma njemačkog nacizma, držao je da njegovo doba tek dolazi:

U Kicbilu je Spalajković u martu 1945. napisao knjižicu sa zvučnim naslovom *Misija Srbije* i još zvučnijim podnaslovom *Političko zaveštanje srpskom narodu*. U njoj je pisao o tri dela jedinstvenog srpskog mita (Svetosavskom, Kosovskom i Šumadijskom), u kojima „struji neizbežna sudbinska misija Srbije” – zapravo jedna od srpskih varijanti mita *antemurale* – da u prošlosti bude „brana hrišćanstva”, a u sadašnjosti „balkanski živi bedem protiv komunizma”.

Zaključno: pojam „ideološka revolucija” nije najsretniji i to ne zato što nije moguće nego zato što koncept sam nije kritički propitan na Spalajkovićevu slučaju. (O mnoštvu drugih, širom Evrope u istoj epohi, da ne govorimo.) Najveći je problem teksta što u „ideološku revoluciju” ne unosi klijentelistički moment. U njegovu slučaju nije riječ samo o „idejnoj egzegezi” nego, prije svega, o, recimo, ezgogeno motiviranim utilitarnim prilagodabama svjetonazorskih načela. Je li to „ideološka revolucija”?

„Opsesivni antikomunizam” teško može biti izveden iz komunističkog anacionalizma. Naprotiv, Spalajković je već u Rusiji 1917. godine shvatio da je Lenjinovo shvaćanje nacionalnog pitanja najveća opasnost njegovu shvaćanju. Lenjinova je koncepcija vremenski koincidirala s Wilsonovom. Obje su bile oprečne „misijskom” nacionalizmu, kakav je bio i ostao i Spalajkovićev – jedanput kao ruska imperijalna granica, drugi put kao francuska, treći put kao njemačka – ali uvijek „nečija” i to uvijek u ime „izvornih” srpskih vrijednosti, a to znači da je bio anakronističan, retrogradan, antiprogresistički, neovisno o političkoj ideologiji. (Konzervativizam je, na koncu konca, uvijek mogao i može biti progresistički / Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države itd./)

Veljko Stanić u članku *Francuska i intelektualci Kraljevine Jugoslavije krajem 1930-ih* – kultivirano napisanu u maniri suvremene francuske historije intelektualaca i kulturne historije, ali inovacijski integriranu u suvremenu srpsku historiografiju – fokusiran je na većinom srpske intelektualce, a naglašenim interesom za one „liberalne provenijencije” krajem međuratnog razdoblja u kontekstu francusko-srpskih/jugoslavenskih kulturnih transfera.

(Imajući na umu koga sve autor uključuje u „liberalni krug” u samome tom dobu doba te što se sve s kime od tih intelektualaca zbivalo od 1941. do 1945. godine – ako su preživjeli – te nakon 1945. godine – ponovno, ako su preživjeli – atribucija bi mogla biti kritički osporena, ali ne i obesmišljena.) Znalčki izabrani izvori, pretežno publicističke i književne naravi, sugestivno slijede „logiku” argumentacije. Sve ovo vrijedi istaći jer je riječ o doktorandu, doduše, i pariškom i beogradskom.

Ipak je nužno postaviti pitanje izostanka komparativnohistorijskog pristupa, kada je riječ o samim posebno naglašenim liberalnim intelektualcima u Kraljevini Jugoslaviji: „Na primeru javnih istupa ovog kruga propituju se elementi njegovog ideološkog profila, kako bi se osvetlila figura liberalnog intelektualca u Kraljevini Jugoslaviji.” Koliko god uvjetno mogli prihvatiti sintagmu „srpski liberalni intelektualni krug”, nesumnjivo je neodrživo govoriti o „jugoslavenskom liberalnom intelektualnom krugu”, čak i ranih 1920-ih godina, da ne govorimo o kasnim 1930-im godinama. Kada je riječ o institucionaliziranim nacionalnim kulturama, riječ je u svakom slučaju o hrvatskoj i slovenskoj, koje također na distinktivan način kultiviraju svoje francuske „veze” i „inspiracije”. (Istina je, doduše, da je u srpsko-francuskim kontekstima u više slučajeva nemoguće previdjeti neke intelektualce Hrvate, što autor uzima u obzir.) Posebno je važno imati na umu da druge nacionalne kulture u Jugoslaviji nisu bile u istim pa čak ni u usporedivim odnosima spram francuske kao srpska. S druge strane, ako je srpski odnos mjera „liberalnosti” u Jugoslaviji, neizbježni su mnogobrojni nesporazumi i nepotrebne polemike.

Nužna je i jedna opaska teorijske naravi. Govoreći o svome pristupu istraživanju, autor kaže: „Ono polazi od aktivne uloge kulture i njene relativne autonomnosti naspram tradicionalnih marksističkih čitanja kulture kao odraza ekonomske i društvene stvarnosti.” Negativno određenje spram „tradicionalnih marksističkih čitanja” još uvijek nije i pozitivno određenje spram vlastitih shvaćanja „aktivne uloge kulture i njene relativne autonomnosti...” „od socijalne istorije kulture do kulturne istorije društva”, što je lijepo rečeno, ali neodrživo kao binarna opozicija. Na koncu konca, moderne kulturne studije nezamislive su bez brojnih kreativnih marksističkih/neomarksističkih/postmarksističkih i inih inspiracija, posvuda, dakako, i u Francuskoj. S druge strane, „tradicionalnih marksističkih čitanja” u srpskoj kulturnoj historiji, koja bi bila uistinu produktivna nije praktično ni bilo u socijalističkoj Jugoslaviji. *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur* Arnolda Hausera objavljena izvorno 1951. godine, prevedena je na srpski u izvrsnim prijevodima Ksenije Anastasijević (sv. 2) i Veselina Kostića (sv. 1), 1962. i 1966. godine, pod naslovom *Socijalne istorije književnosti i umetnosti*. Zanimljivo bi bilo istražiti koliko je uopće bilo kreativnih apropijacija u srpskoj kulturnoj historiji jednoga inortodoksnog marksističkog pristupa poput Hauserova.

Neovisno o ovim otvorenim pitanjima, riječ je o članku koji uistinu doprinosi studijama o intelektualcima „na razmeđu političke, društvene i kulturne istorije”.

Ivana Cvijović Javorina u članku *Student im Volk: „Tko nije s nama, taj je protiv nas!”* analizira tekstove objavljene u glasilu njemačkih studenata u Kraljevini Jugoslaviji, pokrenutom u ožujku 1939. godine pod naslovom *Student im Volk*. Propitala je njegovu ulogu u procesu nacističke mobilizacije studenata njemačke narodnosti u zemlji, koji je uvelike bio dirigiran iz Trećeg Reicha. Pokušala je odgovoriti na pitanje koje je sve osobine u novom sustavu vrijednosti, prema spomenutom glasilu, trebao imati njemački student, uključujući i pitanje je li on nakon završetka studija mogao postati „intelektualac”.

Prikazala je istovremenu transformaciju Udruženja njemačkih studenta u Zagrebu iz male dobrovoljne zajednice, nastale sredinom 1920-ih s ciljem poticanja druženja i međusobnog potpomaganja studenata njemačke narodnosti, u organizaciju koja je sustavno širila nacističke ideje, a studente usmjeravala prema bespogovornom vršenju dužnosti u organski shvaćenoj njemačkoj „narodnoj zajednici”.

Odmah nakon izlaska prvog broja, vlasti su počele pratiti pisanje lista i djelatnost njegovih urednika te Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu, kao izdavača. Posebna pozornost pridavala se aktivnostima vlasnika glasila *Landesstudentenföhrrera* Willija Badla i Richarda Stieba, glavnog urednika. Međutim, neovisno o tome što vlasti nisu bile u nedoumici glede političke orijentacije spomenutog glasila i Udruženja, nisu sankcionirale njihove djelatnosti u vrijeme kada su se sve ubrzanije poboljšavali odnosi između Trećeg Reicha i Kraljevine Jugoslavije.

Politička mobilizacija njemačkih studenata u Jugoslaviji je s početkom rata u Europi sve više išla u smjeru militarizacije, ako ne otvorene, onda jedva prikrivene. Dužnost prema narodu stavljena je na prvo mjesto: njemačkim studentima više nisu smjeli biti važni osobni interesi, nego zakoni krvi, tla i časti. Nijedan Nijemac nije smio iznevjeriti njemu namijenjenu ulogu, odnosno riječima Willija Badla: „Tko nije s nama, taj je protiv nas!”

František Šistek u članku *Michal Mareš u ratu poslije rata (1945.–1947.): intelektualni otpor izgonu sudetskih Nijemaca* suočio se s pitanjem problematike intelektualnog angažmana, metaforički, u „ratu poslije rata”, koji je također bio i tragičan i traumatičan za milijune ljudi u Europi. U vrlo kratkom vremenskom razdoblju, jedva dvije godine nakon oslobođenja Čehoslovačke 1945. godine, češke su zemlje ostale bez trećine svog stanovništva njemačke narodnosti, sudetskih Nijemaca. (Nijemci, dakako, nisu živjeli samo u „Sudetima”.) Neovisno o razini njihove involviranosti u nacistički poredak pa i pojedinačnih odgovornosti za ratne zločine, poslijeratnu „divlju” retorizaciju, a potom i kolektivnu eskpartizaciju češko društvo je što aktivno, što pasivno legitimiralo, s rijetkim iznimkama. Time se teza o kolektivnoj odgovornosti sudetskih Nijemaca nužno pretvorila u tezu o češkoj kolektivnoj odgovornosti za akt koji je bio inkompatibilan s temeljnim javno proklamiranim savezničkim ratnim ciljevima, ali i načelima u to doba konstituiranih Ujedinjenih naroda. Iako Čehoslovačka ni izdaleka nije jedina zemlja koja je u to doba kolektivno kaznila svoju njemačku manjinu, suočavanje s prošlošću je u češkom slučaju nužno bilo bolnije jer je povijest češko-njemačkih/njemačko-čeških odnosa u češkim zemljama u dugome povijesnom trajanju bitno drugačije naravi nego više-manje u svim drugim slučajevima.

Međutim, usprkos znatnom ograničenju medijskih sloboda u razdoblju 1945.–1948. i, takoreći, općenarodnom konsenzusu da je iseljenje čitave njemačke manjine iz Sudeta poželjno, u tadašnjem javnom diskursu su se ipak pojavili kritični glasovi pojedinih intelektualaca. Ovaj članak posvećen je „slučaju” Michala Mareša, pisca i novinara, koji se je u poslijeratnom periodu u Češkoj vjerojatno dosljednije i najotvorenije zalagao za drugačiji pristup njemačkoj manjini i etnički miješanom pograničju. Njegov diskurs i dramatičan konflikt s Komunističkom partijom i dijelom državnog aparata autor rekonstruirao na osnovi nedavno objavljene građe, koja još uvijek nije privukla pažnju izvan akademskih krugova.

Michal Mareš (22. siječnja 1893. – 17. veljače 1971.), od djetinjstva bilingvalni govornik češkog i njemačkog, odrastao u interetničkom okružju, dugogodišnji angažirani ljevičarski intelektualac, uvjetno rečeno – libertarijanac, bio je jedan od rijetkih, javno poznatih ljudi koji je u granicama mogućnosti „riječju i perom” radio što je mogao da spriječi ili barem

ograniči izgon Nijemaca iz Češke: „Mareš je među svojim suvremenicima bio dosta dobro poznat, ali i doživljavan kao pomalo eskcentrična ličnost javnog života. Tek u retrospektivnom pogledu, njegov životni put, nonkonformizam i humanistička stajališta koja je zastupao usprkos dominantnom diskursu svog vremena izazivaju povećani interes istraživača.” Autor je u granicama raspoloživog prostora rekonstruirao njegov angažman, koji je bio i intrasistemske u mjeri u kojoj je to Mareš mogao osigurati obzirom na svoj ambivalentni status u Komunističkoj partiji Čehoslovačke dok je bio njezin član, ali i, danas bismo rekli akt individualne civilne inicijative i primjerne kuraže. Sedmogodišnja teška tamnica nakon komunističkog puča 1948. godine, u godinama kada više doista nije bio mlad čovjek, praktično ga je invalidizirala, ali ne i ljudski slomila. Time je njegov otpor izgonu Nijemaca iz Češke u češkoj kulturnoj povijesti dobio značenja koja daleko nadilaze sve što je činio da se na nasilje ne odgovara nasiljem, na zlo da se ne odgovara zlom, na jedne kolektivne zločine drugim kolektivnim zločinima.

Giuseppe Motta svojim je člankom *Professor Pablo de Azcárate and the Nationalities of Yugoslavia* unio u ovaj zbornik tematiku intelektualnih aspekata manjinske politike u Europi između dva rata. *Pablo de Azcárate y Flórez* (30. srpnja 1890. – 13. prosinca 1971.) bio je španjolski pravnik, sveučilišni profesor te diplomat. Kao stručnjak za međunarodno manjinsko pravo u Europi, angažiran u Ligi naroda, bavio se, pored ostalog, manjinskim problemima i manjinskom politikom u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji u razdoblju od 1922. do 1936. godine. Članak je s jedne strane otvorio problematiku funkcioniranja Lige naroda u zaštiti i unapređenju prava nacionalnih manjina na temelju odredaba pariških mirovnih ugovora. Bila je to novina u međunarodnim odnosima. S druge strane, uveo nas je u praktične aspekte njezinih djelatnosti na ovom području. Liga je bila trajno opterećena „revizionističkim” i „antirevizionističkim” interpretacijama spomenutih ugovora. Njezina se zadaća stoga češće svodila na suprimiranje konfliktinih situacija u odnosima među zemljama nego na genuino bavljenje manjinskim statusima i interesima. Članak se fokusira na nekoliko slučajeva, uglavnom u vezi s Bošnjacima i Makedoncima, u kojima je i de Azcárate bio akter.

Budući da vrlo složeni nacionalni sastav stanovništva Jugoslavije međunarodnopravno nije bio transparentan, a da je nacionalno atribuiranih problema identificiranih bilo iznutra ili izvana, iz inozemstva, bilo u izobliku, prateći oficijelne djelatnosti de Azcáratea moguće je istraživački osjetno izoštriti međunarodne percepcije i međunarodne sporove u vezi s njezinim manjinskim problematikama. Pritom valja imati na umu da su se Ligi naroda po toj osnovi isto tako obraćali i oni čiji bi status, u skladu s tadašnjim nazorima i međunarodnopravnim aktima, vrlo teško bilo kvalificirati kao manjinski, neovisno o njihovim stvarnim problemima. Iako de Azcárate kao intelektualac angažiran za manjinska prava u međuratnoj Europi u ovom članku manje dolazi do izražaja, imajući na umu čime se sve bavio i što je sve mogao shvatiti u vezi s europskim manjinama, a što je izravno tangiralo bit međunarodnih odnosa u Europi između dva svjetska rata, ne čudi što se u Španjolsko-me građanskom ratu opredijelio za republikansku stranu.

Članak Ante Grubišića *Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata* novina je kada je riječ o studijama intelektualnog i profesionalnog angažmana intelektualaca-specijalista u predratnim, ratnim i poratnim prilikama na u biti istim imperativnim zadacima zaštite nepokretnih pa i pokretnih kulturnih dobara u hrvatskim regijama i regionalnim centrima, ugroženih pa i osuđenih na

nestanak različitim kulturocidnim „logikama” u radikalno promjenljivim sociopolitičkim kontekstima. Fascinantan je paradoks koji autor stavlja u središte svog istraživanja. Dr. Josip Bösendorfer je ključni čovjek u istraživanju i zaštiti osječke i slavonske kulturne baštine uoči, za vrijeme i poslije Drugoga svjetskog rata, u međusobno isključivim porecima i međusobno nesvodivim konfliktnim situacijama. Reklo bi se da je „svačiji”, ali on u biti nije ničiji kada je riječ o njegovoj identifikaciji sa središtima moći i vlasti u Osijeku i Slavoniji. Odnosno, ako jest „nečiji”, onda je to jedino njegova identifikacija s osječkom i slavonskom kulturnom baštinom, neovisno o etnokonfesionalnoj provenijenciji i tekućoj „podobnosti” u radikalno promjenljivim situacijama kasnih 1930-ih i potom tijekom 1940-ih godina. Moglo bi se reći da je njega samog podržavala i „štitila” logika funkcioniranja urbanih institucija, poput gradskog muzeja ili arhiva. To ipak ne može dostajati kao eksplanatorni obrazac u njegovu slučaju. U dosta drugih hrvatskih gradova u istom vremenskom razdoblju nije bilo intelektualaca i profesionalaca koji su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili spremni zaštititi od uništavanja ili, jednostavno, nestajanja židovska ili srpska kulturna dobra. Ni u Narodnoj Republici Hrvatskoj nije ih bilo puno koji su bili spremni stati u obranu plemićkih dvoraca od pljačke i/ili totalne destrukcije itd. Dakle, dr. Josip Bösendorfer doista zavređuje posebnu pozornost.

Na ovoj razini problematizacije otvaraju se temeljna pitanja individualnih kvaliteta civilne kulture, ali i osobnih etičkih imperativa bez kojih sve ostalo pred sličnim izazovima „pada u vodu”. Istraživački je korak dalje sadržan u pitanju može li takvim izazovima uopće odoljeti inteligencija koja u najboljem značenju pojma nije građanska, t.j. koja nije svjesna što je uopće kulturna baština, kako je treba razumijevati, štititi i revitalizirati. U urbanim uvjetima 1941. ili 1945. godine, da se zadržimo na ključnim godinama, to je bilo dragocjeno jer su u pitanju bile baštine koje su u načelu bile stvarane stoljećima i čiji je nestanak implicirao razvojne neravnoteže, poremećaje. Neki gradovi ni desetljećima kasnije nisu se mogli oporaviti, pogotovo ako u međuvremenu doživjeli još veće urbane šokove, kao što je to bio slučaj i s Osijekom 1991. godine ili kao što je to bio slučaj s Vukovarom iste godine.

Tema je uistinu „velika”. Hrvatska, kao sve druge kulture u srednjo-jugoistočnoj Europi, kulturno je kompozitni fenomen, kako god se definiralo nacionalnu kulturu. I to i dijakronijski i sinkronijski. To je Josip Bösendorfer shvaćao od svoje mladosti pa za njega nije bilo nespojivo istovremeno biti hrvatski nacionalist i kulturni univerzalist. Osijek je za njega bio, s time u vezi, hrvatski grad, koji nije ništa manje hrvatski zato što je prepoznatljiv i u brojnim distinktivnim etnokonfesionalnim dimenzijama (njemačkoj, srpskoj, židovskoj, mađarskoj itd.). Drugo, Josip Bösendorfer je sjajan primjer koliko je moguće kreativno prakticirati načelo zavičajnosti i to kao opreku provincijalizmu. Sve su njegove „bitke” o kojima je u ovom članku riječ, suštinski bile važne u vremenima u kojima je živio te dokazi intelektualnog non-konformizma, civilne kulture i libertinskog humanizma.

Članak **Vlatke Filipčić Maligec** *Hrvatski intelektualci u muzejima 1939.–1947.: prakse i prezentacije* tematski je *novum* u hrvatskoj historiografiji. Riječ je, da pojasnimo, o hrvatskim intelektualcima u najširem smislu tog pojma (dakle, u svakom slučaju neovisno o nacionalnosti) kao akterima zbivanja od 1939. do 1947. godine te o muzeološkim prezentacijama s njima u vezi. Hrvatska kultura inače ne obiluje muzeološkim prezentacijama svojih intelektualaca, neovisno o tome koje su epohe i intelektualne baštine u pitanju. Drugo, ako takvih prezentacija i ima, većina ih ne može izdržati kritiku utemeljenu na suvremenim muzeološkim konceptima.

Autorica je nastojala, ne ulazeći u detaljnije studije kompleksne problematike koju ova- kva tema iziskuje, markirati baštinjena iskustva i moguća razvojna usmjerenja. Treće, iza- brano težište članka bilo je na muzeološkim prezentacijama intelektualaca u sasvim odre- đenom razdoblju, koje su prije i nakon 1990. godine velikim dijelom doživjele drastična prevrednovanja, ako su uopće i opstale kao muzeološki izazov. Stoga je autorica odlučila napraviti izbor limitiranog broja slučajeva muzejskih prezentacija te ukazati na aktualne sociopolitičke i kulturne, još specifičnije – muzeološke aspekte potrebne reinterpretacije stečenih iskustava. Opredijelila se biti kritički distancirana i prema praksama prije i prema praksama poslije 1990. godine. Cilj joj je bio usporediti izabrane muzeološke interpretacije hrvatske kulturne baštine, posebno kada je riječ o intelektualcima koji su markirali tra- gično i traumatično razdoblje između 1939. i 1947. godine te doprinijeti definiranju odr- živijih kriterija provjere i prezentacije trajnih vrijednosti u intelektualnoj kulturi moderne hrvatske povijesti.

Drago Rokсандić u članku *Ratni dani Vladana Desnice* bio je u mogućnosti opredi- jeliti se za dva moguća vremenska razgraničenja. Prvo, naoko jednostavnije, je od 6. trav- nja 1941. do 8. svibnja 1945. godine. Drugo, primjerenije tematskom pristupu *Desničinih susreta 2012.* – „Intelektualci i rat, 1939. – 1947.” – ali i autorovu shvaćanju intelektualne biografije Vladana Desnice, počinje 1938. godine, sa splitskim izdanjem njegova prijevoda Croceovih *Eseja iz estetike*, a završava 1949. godine, s piščevom odlukom da napusti držav- nu službu protiv volje nadređenih i postane profesionalni književnik. Iste je godine Hr- vatskom nakladnom zavodu u Zagrebu predao na izdavanje rukopis svog romana *Zimsko ljetovanje*. Na početku navedenog razdoblja, sudeći prema različitim izvorima (uključujući fotografije), Vladan Desnica je bio korpulentni, sportski razvijeni tridesetogodišnjak, a na kraju navedenog razdoblja, desetljeće kasnije, 75-postotni invalid, s drastično pogoršanim vidom. Nasuprot tome, godine 1938., objavljujući u prijevodu Crocea, nije „plivao niz stru- ju” u jugoslavenskom društvu koje se sve više kapilarno fašiziralo. Isto tako, godine 1949., postajući vlastitom voljom profesionalni književnik s obitelji, a bez ikakvih stalnih prihoda u vrijeme nacionalizacijske i kolektivizacijske euforije u Jugoslaviji – kada je svako „privatno poduzetništvo” u načelu bilo zazorno – posvjedočio je iznova svoju ljudsku i umjetničku „personalnost”. U oba slučaja riječ je o personalnosti, snazi „karaktera”, bez koje zasigurno ne bi nastao opus iznimne umjetničke vrijednosti. Zahvaljujući povjerenju piščevih nasljed- nika, naročito dr. sc. Uroša Desnice, kod kojeg je pohranjen najveći dio sačuvanog arhiva Vladana Desnice, autor je bio u mogućnosti pokušati rekonstruirati godine života za koje je inače ostalo razmjerno vrlo malo dokumenata.

Opus Vladana Desnice trajno je književno variranje na teme nasilja i rata. Imajući na umu činjenicu da je Desnica redovito percipiran kao „poslijeratni pisac”, u zrelim ljudskim godinama, njegove književne refleksije neizbježno otvaraju pitanja njegove vlastite ratne biografike. Cilj, ipak, nije bio u sugeriranju „biografskog ključa” za pristup njegovu knji- ževnom opusu. Naprotiv, cilj je bio rekonstruirati Desničinu pred/po/ratnu biografiju, s težištem na sociokulturnim i sociopolitičkim situacijama i kontekstima od 1938. do 1947. godine.

Na kraju ovog predgovora, kojemu je bio cilj problemski sažeti iskustva svih faza i oblika rada *Desničinih susreta 2012.*, dakako u viđenju suurednika Zbornika, vrijedno je naglasiti da je tema „Intelektualci i rat” očito trajno otvorena u 20. stoljeću kao motiv ljudskih isku-

šenja u vremenu kada je upitno je li ljudska vrsta svojom racionalnošću, napose prosvjetiteljskom, t.j. onom koja konstituira moderni svijet, uopće spremna i sposobna suočavati se s temeljnim izazovima vlastite opstojnosti. Odgovor na to pitanje uvelike ovisi o tome jesu li intelektualci, nakon svih postmodernih samopropitivanja i sumnji, spremni suočiti se s vlastitim odgovornostima.

Iskreno se nadamo da je ovaj zbornik skroman, ali poticajan doprinos kritičkom vrednovanju intelektualne baštine razdoblja 1939. – 1947. godine i, istovremeno, razumijevanju onih vrijednosti te baštine koje su i danas aktualne.

Errata. U članku Stipe Kljajića „Nikada više Jugoslavija!": jugoslavenstvo u vizijama hrvatskih nacionalističkih intelektualaca”, objavljenom u knjizi *Intelektualci i rat, 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, zabunom je otisnuta pogrešna kategorizacija. Umjesto kategorije „pregledni članak” treba stajati „prethodno priopćenje”. Ispričavamo se autoru i čitateljima zbog ovog previda. Urednici Zbornika.